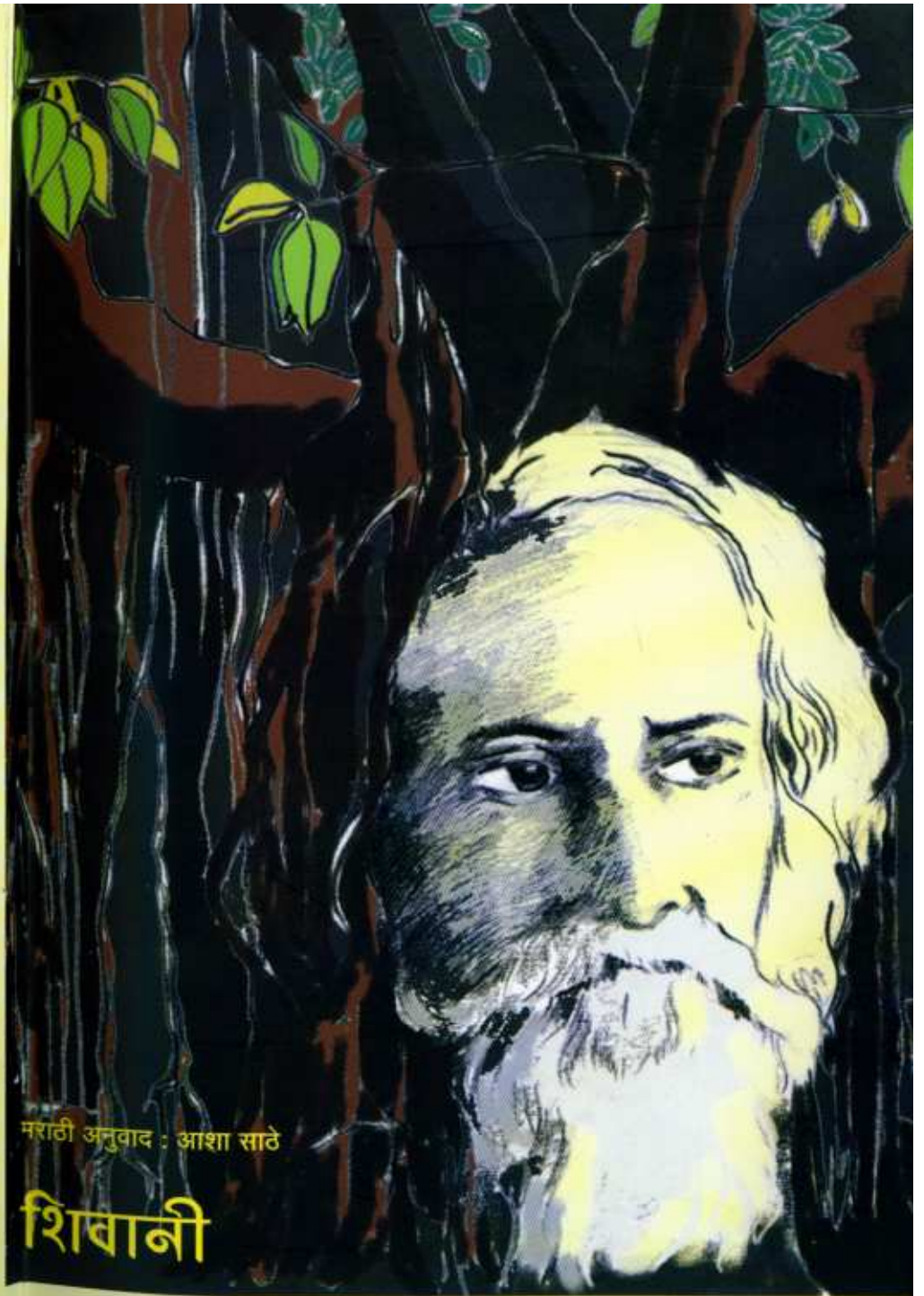

हिंदी साहित्यप्रांतात शिवानी या ज्येष्ठ लेखिकेनं आपलं असं एक खास स्थान निर्माण केलं आहे. शिवानी ही खरंतर शांतिनिकेतनचीच देणगी. ती आठ वर्ष आश्रमात राहिली. त्या संस्कारक्षम कोवळ्या वयातल्या निरागस उत्फुल्ल वृत्तीनं तिनं शांतिनिकेतन अनुभवलं आणि ह्या पुस्तकाच्या रूपानं पुन्हा शब्दांतून साकारलं. गुरुदेव टागोर आणि इतरही अध्यपकांबद्दलची शिवानीची प्रगल्भ जाणकारी, आदर आणि आश्रमातल्या अभिरुचीपूर्ण, मुक्त वातावरणातलं चैतन्य तिच्या शब्दांतून सहजपणे जिवंत झालं आहे. हे पुस्तक वाचताना वाचकाला ते आपलंच “आमादेर शांतिनिकेतन” वाटतं.

कजा कजा मरू प्रकाशन

द्वारा : गरवारे बालभवन, सारसबागेसमोर, पुणे ४११ ००२

फोन : २४४४२१०९

मराठी अनुवाद : आशा साठे

शिवानी

आमादेर शान्तिनिकेतन

आमादेर शान्तिनिकेतन

शिवानी

मराठी अनुवाद :
आशा साठे

कजा कजा मरु प्रकाशन

आमादेर शान्तिनिकेतन
शिवानी

मराठी अनुवाद :

आशा साठे

१६/२३० लोकमान्यनगर,

नवी पेठ,

पुणे ३०.

फोन : २४३३०२९४.

ऑगस्ट २००६

प्रकाशक :

कजा कजा मरु प्रकाशन

द्वारा : गरवारे बालभवन,

सारसबागेसमोर,

पुणे ४११ ००२

फोन : २४४४२१०९

मुद्रक :

मुद्रा

३८३, नारायण पेठ,

पुणे ४११ ०३०.

मूल्य :

रुपये ६०.००

अनुक्रम

भूमिका	...	५
१. गुरुपत्नी (गुरु-ग्राम)	...	९
२. गुरुदेवांची प्रिय कर्मभूमी	...	१७
३. शान्तिनिकेतनचं गुरुग्राम (गुरुपत्नी)	...	२१
४. आश्रमपर्व	...	५५
५. काही महत्त्वपूर्ण उत्सव	...	६०
६. आश्रमविकासात गुरुदेवांचे योगदान	...	६३
७. गांधीजी आणि गुरुदेव	...	६५
८. अनेक विभूतींचे आगमन	...	६६
९. श्रीनिकेतनचा मेळा	...	७०
१०. खेळ आणि मनोरंजन	...	७२
११. आश्रमवासियांसाठी गुरुदेवांची गाणी	...	७४
१२. विद्यार्थ्यांचे अतिथी-प्रेम	...	७८
१३. गुरुदेवांची आत्मीयता	...	७९
१४. साधी पण कलापूर्ण राहणी	...	८२
१५. आश्रमावर काळे ढग	...	८४
१६. अक्षय सौभाग्य	...	८७
१७. मृत्यूसागराच्या पार	...	१०४
१८. काळाची स्वाक्षरी	...	१०९
१९. गुरु गोविंद दोऊ खडे	...	११३

भूमिका

‘शांतिनिकेतन’, कवीवर्य, गुरुदेव श्री. रवींद्रनाथ ठाकूर यांची सर्वोत्तम कृती मानली जाते. त्यांनी जरी अतिशय महान आणि विविध विषयांवर ग्रंथ लिहिले होते तरी भारतीय शिक्षणाच्या क्षेत्रात त्यांच्या शांतिनिकेतनचा आणि विश्वभारतीचा जो प्रभाव पडला तो निश्चितच खूप व्यापक होता.

कितीतरी हिंदी भाषक विद्यार्थी आणि शिक्षकांना शांतिनिकेतनमध्ये शिकण्या-सवरण्याचं भाग्य प्राप्त झालं आणि त्यांच्यापैकी कितीतरी जणांनी त्याबाबतीत संस्मरण लिहिली आहेत. त्यापैकी काही वाचण्याची संधी मला मिळाली. आचार्य श्री. हजारीप्रसाद द्विवेदी यांनी ह्या विषयावर खूप लिहिलं आहे. आणि मीही कितीतरी वेळा लिहिलं. पण आतापर्यंत शांतिनिकेतनासंबंधी जितके लेख माझ्या वाचनात आले आहेत त्यामध्ये शिवानीचे हे पुस्तक मला सर्वात जास्त पसंत पडलं. खरोखर ही आश्चर्याचीच गोष्ट आहे की आश्रमातील एक विद्यार्थिनी सगळ्यांना मागे टाकून बाजी मारून गेली आणि प्रतिष्ठित म्हटले गेलेले लेखकही मागे पडले. आमचे एक बंधू हजारीप्रसाद द्विवेदी, “शिष्यात् इच्छेत् पराजयम्” असं म्हणून समाधान मानतील. शिष्याकडून पराभवाची इच्छा जरूर असावी, पण माझ्यासारखी व्यक्ती जी आश्रमात सर्वात आधी १९१८मध्ये गेली होती, तिथे चौदा महिने राहिलीही होती ती याबाबत स्वतःला माफ करू शकत नाही.

शिवानीच्या असाधारण यशाचं एक मुख्य कारण जाणवतं की प्रत्येक गोष्ट सूक्ष्म दृष्टीने पाहण्याची क्षमता तिच्यामध्ये आहे, भाषेवर तिचं प्रभुत्व आहे आणि आपल्या हृदयातील भाव ती जसेच्या तसे प्रकटही करू शकते. हे पुस्तक वाचून सर्वप्रथम कोणता विचार मनात आला असेल, तर मी का बरं असं पुस्तक लिहिलं नाही. अर्थात असं मी लिहू शकलो असतो का नाही हाही दुसरा प्रश्न आहे.

शिवानी, अशा वयात संस्थेत होती की जेव्हा तिच्या कोवळ्या मनावर त्याचा प्रभाव पडू शकतो. बंगाली भाषेचं जे ज्ञान तिनं प्राप्त केलं तेही तिला फार

साह्यकारी झालं. आता मला याचा खरंच पश्चात्ताप होतो की मी रितसर बंगाली का नाही शिकलो? तरच मी बंगाली भाषिकांच्या हृदयापर्यंत पोहोचू शकलो असतो.

आश्रमाचं ते प्रसिद्ध गीत 'आमादेर शान्तिनिकेतन' मी सर्वात प्रथम ऐकलं सन १९१८ मध्ये आणि ते या पुस्तकात वाचताना मला त्रेपन्न वर्षांपूर्वीची आठवण झाली.

पावसात 'भिजण्याच्या सुट्टीचं' वर्णन वाचून मनापासून आनंद वाटला, आणि त्यांनी मला ईथिल मैनिनच्या 'रोटी और गुलाब' (Bread and Roses) ची आठवण करून दिली. त्या इंग्रज महिलेनेही लिहिलं होतं की वसंत ऋतूमध्ये तर शिकणं बिकणं बंदच ठेवलं पाहिजे. गुरुदेवांच्या उदार अंतःकरणाचं वर्णन शिवानीने फार मार्मिक शब्दात केलं आहे. ती आठ वर्ष आश्रमात राहिली आणि तिने त्या काळाचा सर्वोत्तम उपयोग करून घेतला. हिंदी जगात शिवानीने आपलं असं एक स्थान निर्माण केलं आहे. ही खरं तर शांतिनिकेतनचीच देणगी आहे. मी तिची मोठी बहीण जयंती आणि भाऊ त्रिभुवन यांनाही विद्यार्थीदशेत पाहिलं आहे. जयंतीला गुरुदेवांनी सांगितलं होतं, "शांतिनिकेतनचा कुणीही विद्यार्थी किंवा विद्यार्थिनी कुठेही जावो, त्याच्या मनात एक छोटंसं शांतिनिकेतन निर्माण करण्याची इच्छा सदैव जागृत राहील."

ज्या छोट्या छोट्या घटना, प्रसंग या पुस्तिकेत लिहिल्या आहेत, तोच त्याचा प्राण आहे. राष्ट्रपती राजेंद्रबाबू आश्रमात आल्याची गोष्ट मोठ्या मनोरंजक शैलीत लिहिली आहे. आश्रमाचे बस चालक नीलमनीबाबू यांचं छोटंसं रेखाचित्र खूप छान साधलं आहे. ते मोठ्या गवनि म्हणायचे, 'ही बस काय अशी तशी आहे? गांधीबाबांना पण यात बसवून आणलंय मी.' आलू परवरचा किरसा ही अत्यंत रोचक आहे. आश्रमाच्या विकासातील गुरुदेवांच्या योगदानाचा अध्याय तर प्रेरणादायीच आहे. गुरुदेवांच्या धर्मपत्नीने प्रसंगी आपले दागिने विकून आश्रमाची गरज कशी भागवली होती, गुरुदेवांना आपल्या दोन्ही मुली आणि धाकट्या मुलाच्या मृत्यूने कसे कठोर आघात सहन करावे लागले, तरीही ते आपल्या कार्यापासून विचलित झाले नाहीत याचं मर्मस्पर्शी वर्णन निश्चितच सुंदर उतरलं आहे. शांतिनिकेतनमधील विभूती, आश्रमातील गांधी दिवस, खेळ-

कूद, मनोरंजन ही प्रकरणं रसाळ, वाचनीय आहेत. त्यामध्ये श्री. विधुशेखर भट्टाचार्य, बडे दादा नन्दलाल बोस यांचीही रेखाचित्रं सामील करता आली असती तर अधिकच चांगलं वाटलं असतं. त्यामध्ये त्या अध्यापकांविषयी लिहिलंय त्यातील बहुतेकांना पाहण्याचं सौभाग्य मलाही मिळालं होतं.

‘गुरुदेव चले गए’ या शीर्षकाचा वृत्तांत अत्यंत हृदयस्पर्शी आहे – गुरुदेवांची ती कविता –

आमार जाबार समय होलो –

आमार कैनो राखीस धरे?

(माझी जाण्याची वेळ झाली आहे, आता मला का धरून ठेवता?)

योग्य पद्धतीने उद्धृत करून शिवानीने त्याचे वर्णन फारच प्रभावी केले आहे.

एखादा कुशल कलाकार आपल्या कुंचल्याच्या दोन चार फटकान्यात चित्रं जिवंत करतो, तसंच ह्या छोट्या पुस्तकाच्या यशस्वी लेखिकेने त्यात आश्रमाच्या कितीतरी सुंदर छटा दाखवल्या आहेत.

कोणत्याही पुस्तकाचं हे मोठ्ठं यश मानलं पाहिजे की ते वाचकांना तशाच प्रकारच्या रचनांसाठी प्रवृत्त करेल आणि त्यादृष्टीने शिवानीची ही कृती एक सफल रचना आहे.

बनारसीदास चतुर्वेदी

फिरोजाबाद.

१. गुरुपत्नी (गुरु-ग्राम)

आज जेव्हा मला त्या माझ्या गुरुजनांची आठवण येते, ज्यांच्याकडून मला जीवनात काही प्रेरणा मिळाली तेव्हा एकदम ते तिबेटी मंत्रांचं यंत्र जसं गरगर फिरतं तसं माझं स्मृतिचक्रही गोल गोल फिरायला लागतं. कितीतरी चेहरे सौम्य, गंभीर, हसतमुख आणि कठोरही एकामागून एक फिरत समोर येतात. शांतिनिकेतनची संपूर्ण गुरुपत्नी (गुरुग्राम) एखाद्या उदार, मोठ्या मनाच्या माणसाप्रमाणे ऋणाच्या परतफेडीची अपेक्षाही न करता समोर येतं.

परमपूज्य गुरुदेवांचं मला प्रथम दर्शन घडलं ते सन १९३५मध्ये. स्फटिकासारखा गोरा रंग, झगमगत्या ज्योतीप्रमाणे चमकदार विशाल डोळे, गोऱ्या भालप्रदेशावर चंदनाचा शुभ्र टिका, काळा झब्बा आणि टोपी. सगळ्या आश्रमवासीयांचे कंठमणी गुरुदेव. किती मोठं व्यक्तिमत्त्व आणि किती सरळ व्यवहार! उच्च-नीच, लहान-मोठे सगळे त्यांच्या प्रेमळ स्निग्ध व्यक्तिमत्त्वाच्या सावलीत समानच होते. चीन, जपान, मद्रास, लंका कुठून कुठून आलेले विद्यार्थी प्रार्थनेची घंटा वाजली की लायब्ररीच्या समोर एका ओळीत नम्र भावाने येऊन उभे राहात. त्यामध्ये चीनची बौद्ध विद्यार्थिनी फाँचू असायची आणि सुमात्राचा मुस्लिम विद्यार्थी खैरुद्दीन असायचा, गुजराती सुशीला आणि केरळची कुमुदिनीही असायची. एका दिलाने एकमनाने सगळेच प्रार्थनेत मग्न व्हायचे. कोणीच कधीच शिस्तभंग करण्याचा असभ्यपणा दाखवला नाही. आश्रमाचं असं पवित्र संयमित वातावरण राहण्याचं एकच रहस्य होतं ते म्हणजे स्वतः गुरुदेवांचं स्नेहशील वर्तन.

मी तेव्हा नुकताच पाठ-भवनची विद्यार्थिनी म्हणून प्रवेश घेतला होता. तेव्हाचे प्रिन्सिपॉल डॉ. धीरेंद्र मोहन सेन आम्हा दोघी बहिर्णिना 'उत्तरायण'मध्ये घेऊन गेले. गुरुदेव 'श्यामली'मध्ये बसून काही लिहीत होते. संध्याकाळच्या सावल्या गडद झाल्या होत्या आणि वीरभूमीच्या त्या ताम्रवर्णी धूसर वातावरणात त्या अलौकिक महापुरुषाचं प्रथम दर्शन होण्याचं सौभाग्य मला प्राप्त झालं.

आम्ही प्रणाम केला. मस्तकावर हात ठेवत हसून त्यांनी विचारलं, “काय, घाबरली आहेस का? एकदा बंगाली शिकलीस की घरची आठवणही यायची नाही. थांब, तुमची माझ्या नार्तीशी ओळख करून देतो. वनमाळी,” त्यांनी आपल्या प्रिय नातवाला वनमाळीला हाक मारली, “जा, दिदीला बोलाव.”

आणि मग आपल्या दोन्ही नार्तीशी त्यांनी आमची ओळख करून दिली, येवढंच नाही, आपल्याबरोबरच जेवणासाठीही थांबवलं. उत्तरायणमधल्या त्या जेवणाच्या टेबलावरच त्यांनी आमची प्रतिमादेवींशीही भेट घडवली आणि सांगितलं, “ह्या दोघी लेकी खूप दुरुन आल्या आहेत. बंगाली येत नाही म्हणून थोड्या बिचकताहेत. त्यांना आज आपली रिहर्सल दाखव म्हणजे त्यांचं मन रमेल.” त्या काळात तिथे ‘वर्षांगल’ची रिहर्सल चालू होती. नंदिता कृपलानी, यांना सगळे ‘बूढी’ म्हणून हाक मारायचे, त्यांनी सगळ्या ‘उत्तरायण’मधून फिरवून आम्हाला रिहर्सल पाहायला नेलं. कलात्मक बैठकींनी सजवलेला असा ‘उत्तरायण’चा तो सगळ्यात हवेशीर दिवाणखाना होता. चारी बाजूच्या खिडक्यांच्या पारदर्शी काचेच्या तावदानातून गुरुदेवांच्या बाहेरच्या बागेतील फुलांच्या इंद्रधनुषी छटा एखाद्या पेस्टल कलरमध्ये रंगविलेल्या मनोहारी चित्रासारख्या उमटून नजरबंदी करत होत्या. एका बाजूला कुमायूच्या चमचमत्या घागरींची उतरंड एकावर एक तोल साधून उभी होती.

थोड्या अंतरावर एक रुंद जामनगरी दिवाण मांडला होता. त्यावर गवती गाद्यांच्या आणि तक्क्यांच्या आधारे स्वतः गुरुदेव बसून दिग्दर्शन करीत होते.

त्याला लागूनच भोवताली खाली शैलरंजन मजुमदार, शान्तिमय घोष, शिशिरदा, संतोषदा आणि आश्रमातील इतर गायक-गायिकांचा वृंद बसलेला होता. बघता बघता त्या गुळगुळीत फरशीवर नृत्यनिपुण निवेदिताच्या उमटलेल्या घुंगराच्या झणकाराने आमच्या मनातली खंत केव्हाच धुऊन पुसून टाकली.

‘हृदय आमार नाची रे आजी के
मयूरेर मत नाची रे
शतबरनेर भव उच्छास, कलापीर मत
करीछे विकास –
आकुल परान आकाशे चाहिया
उल्लास कारे जाचि रे –’

शैलजदा, शान्तिदा यांच्या घनगंभीर स्वरांवर उंच शेलाट्या निवेदिताच्या उत्साही उसळत्या नृत्यमुद्रा, कनिकाच्या खडीसाखरेत घोळवल्यासारख्या कंठातील गोडवा, अमिता दीदीच्या दिव्य स्वरलहरींचा हुंकार आणि मधून मधून सुशीलदांच्या सतारीचा झनकार दर्शकांच्या हृदयाच्या तारा झंकारून टाकत होता. प्रयत्नपूर्वक बसवलेले दाट लांब केस, कानापर्यंत पोचू पाहणाऱ्या भुवया, बंद डोळे आणि थोडेसे झुकून सतारीशी जणु एकजीव झालेला देह. कुणास ठाऊक, आज तो कलेचा मुग्ध साधक कुठे आहे ! आश्रमातील कोणतीही संगीत सभा त्यांच्याशिवाय तेव्हा सिद्ध होणं शक्य नव्हतं. एकदा त्यांची लांब सडसडीत बोटं तारांवरून फिरायला लागली की श्रोते मंत्रमुग्ध होऊन डोळू लागत.

मोर भावनारे की हावा
मातालो -
दोले मन दोले
अकारण हरणे !

हे गुरुदेवांचं अनुपम गीत ज्यांनी त्यांच्या सतारीवर ऐकलंय ते त्यातली मिंग आणि झाला यांचा मधुर झंकार आयुष्यात कधीच विसरू शकणार नाहीत. आता कधी कधी मिर्जा हलीम जाफर सुशीलदांच्या त्या गोड झंकाराची आठवण करून देतात. काही बोटं आईच्या गर्भातूनच काही विशेष अदृश्य सर्जनशील साज लेऊन पृथ्वीवर अवतरतात ह्यात काहीच शंका नाही. सुशीलदा निश्चितच अशा देवदत्त व्यक्तींपैकी एक होते. हळूहळू मी बंगाली शिकले आणि बंगाली शिकण्याचा तो आनंद केवळ माझा तेव्हाच आनंद राहिला नाही. आज मला हे लिहिताना नक्कीच अभिमान वाटतो की माझा बंगाली मुळाक्षरं शिकण्याचा आरंभ खुद्द गुरुदेवांपाशी झाला होता. त्यांनी दिलेला पहिला 'सहज-पाठ' मधील धडा 'बने थाके बाघ, गाछे थाके पाखी' (अर्थात, वनात वाघ आणि झाडावर पक्षी राहतात) हे त्यांना उत्साहाच्या भरात म्हणून दाखवताना मी, 'गाछे थाके बाघ, बने थाके पाखी' असं म्हटलं. ते ऐकून गुरुदेवांच्याजवळच बसलेले प्रसिद्ध कादंबरीकार लेखक चारुबाबूना इतकं हसू फुटलं की, त्यांचा स्थूल देह गदगदून उठला. पण तरीही मला काय झालं ते समजलं नाही. सहज गुरुदेवांच्या चेहऱ्यावर स्निग्ध मंदस्मित फुललं. त्यांनी विचारलं, 'काय गं, तुझ्या देशात झाडावर वाघ असतात?' तर मी खजील झाले.

ह्या संदर्भात मला आणखी एक घटना आठवते आहे. आम्ही दोघी बहिणी खूपच चांगल्या बंगाली शिकलो. रमेशदा, ज्यांच्या लांब शेंडीमुळे त्यांना ‘पंडित मोशाय’ असं नाव पडलं होतं, त्यांच्या कडक शिकवणीने माझी बंगाली तर आणखीनच घासून पुसून लख्ख झाली होती. पण पुन्हा पुन्हा सांगूनही शिक्षा भवनातच शिकणारा माझा भाऊ मात्र बंगाली बोलतही नव्हता की शिकायचा प्रयत्नही करत नव्हता. आमच्याच देखत एक दिवस गुरुदेव त्याच्यावर खूप रागावले, “का रे त्रिभुवन, तुझ्या बहिणी इतक्या चांगल्या बंगाली बोलतात आणि तू आपलं इंग्रजी सोडायला तयार नाहीस? ते काही नाही. आजपासून तुला बंगालीतच बोलायला लागेल.”

त्यांचा हा आदेश तंतोतंत मानून माझ्या मोठ्या भावाने आपल्या नवशिक्या बंगालीचा पहिला हातगोळा फेकला तो जेवणघरात. आश्रमाचा स्वयंपाकी हरिहर प्रभाकरचा आम्हा अंबंगाली विद्यार्थी विद्यार्थिनींवर विशेष लोभ होता. ‘बिचाऱ्या किती दूरवरून आल्यात या पोरीबाळी’ असं तो म्हणे आणि बंगाली विद्यार्थ्यांच्या नजरा चुकवत कधी एखादं जास्तीचं अंडं आमच्या थाळीत टाके तर कधी स्वादिष्ट रोहू माशाचा तुकडा. बंगाली बोलण्याच्या उत्साहात माझ्या भावाने मोठ्याने ओरडतच दिशा भेदून जाणारी हाळी दिली, “हरिहर प्रभाकर, आज के आमके माछ खाबे” (हरिहर प्रभाकर, आज मला मछली खाईल.) खरं तर म्हणायचं होतं, ‘आज आमी माछ खाबो.’ (आज मी मछली खाणार)

सगळ्या जेवणघरात एकच हशा उसळला. दुसऱ्या दिवशी गुरुदेवांना कुणीतरी हे सांगितलं. त्या दिवशीच्या शिक्षा-भवनच्या साहित्य-सभेत त्यांनी माझ्या भावाला बोलावून म्हटलं, “राहू दे त्रिभुवन, तुझं बंगाली शिकणंही नको आणि माशांनी गिळणंही नको.”

त्या काळात ‘उत्तरायण’मध्ये प्रत्येक वर्षी साहित्य सभेचं आयोजन होत असे. बंगालीतले मोठे मोठे लेखक तिथे येत. त्या साहित्यिक गप्पांचं महत्त्व आमच्यासाठी कुं भमेळ्याइतकं च असे. आश्रमतीर्थावरील त्या अपूर्व संगमतीर्थावर आम्ही गर्दी करीत असू. प्रसिद्ध साहित्यिकांच्या स्वाक्षऱ्या मिळविण्यासाठी धडपडत असू. माझ्याजवळ आजही श्री. जलधर सेन, चारुबाबू, नरेंद्र मिश्र, सजनाकान्त दास यांनी स्वहस्ताक्षरात लिहिलेले संदेश जपलेले

आहेत. अशा एका प्रसंगीच गुरुदेवांनी त्यांची एक प्रसिद्ध कविता माझ्याकडून म्हणून घेतली.

संन्यासी उपगुप्त
मथुरा नगरीर प्राचीरेर तले
एहदा छिलेन सुप्त.

एवढंच नाही तर मी त्यांची एक कुमाऊँ अबंगाली विद्यार्थिनी असून स्वच्छ, स्पष्ट उच्चारणासहित बंगाली कविता म्हणते असं प्रशस्तिपत्रही दिलं. त्यांनी प्रोत्साहित होऊन बघता बघता माझ्या हस्तलिखित पुस्तकात एकाहून एक दुर्मिळ कवितांची भर पडून ते आश्रमातील इतर विद्यार्थ्यांच्या इर्षेचा विषय बनलं. बहुतेक कवींनी माझ्या नावाने सुंदर ओळी लिहून दिल्या होत्या. त्यातल्या एका उद्धरणाचा उल्लेख करण्याचा मोह मला आजही आवरत नाही.

हिमालयेर कन्या तूमी गौरीर मतन
नोरबे फुटिओ हांसी फूलेक जैमन
सकलेर भालो बेशे करो आपनार
शान्तिर निर्झर झरे
जीवन तोमर
(तू हिमालय कन्या गौरीसारखी आहेस. फुलाच्या निर्व्याज हसण्याप्रमाणे तू फुलत रहा. विकसित हो. सगळ्यांवर प्रेम कर. त्यांना आपलंसं बनव आणि तुझ्या जीवनात ईश्वराच्या कृपेने शान्तीचा अखंड झरा वाहत राहो.)

इद्गाह जत्रेतील वस्तूंप्रमाणे मी इतर विद्यार्थ्यांकडील एकाहून एक उंची वस्तूंशी माझ्या त्या हस्ताक्षर पुस्तिकेबदल्यात अदलाबदल करू शकले असते. एकाने तर श्री जलधर सेन ह्यांच्या सहीच्या बदल्यात आपला बहुमूल्य तिकिटांचा अल्बम देण्याची तयारी बोलून दाखवली होती. श्री. जलधर सेन तेव्हा खूपच वृद्ध झाले होते आणि सहज कुणाला आपली स्वाक्षरी देत नव्हते. त्याच काळात एकदा गुरुदेवांनी स्वतः माझ्या त्या हस्ताक्षर पुस्तिकेच्या पहिल्या पानावर आश्रमातील जपानी विद्यार्थी माकी, याचं पेन्सिलीने एक स्केच चितारलं. माझ्या जीवनातील तो सर्वात मोठा साहित्यिक पुरस्कार आजही माझ्याजवळ अमूल्य खजिन्यासारखा मी जपला आहे.

आपल्या आश्रमीय जीवनातील एका गमतीदार घटनेची मला पुन्हा पुन्हा आठवण होते. त्या काळात आश्रमाच्या भोजनालयाने आमच्यासारख्या विनातक्रार राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर उगाचच बटाटा परवरचा मारा करायला सुरुवात केली होती. बहुतेक भोजनालयाच्या कुणी कर्मचाऱ्यांनी कुठूनतरी स्वस्तात ठोक भावात एकदम आलू आणि परवर एकदम खरेदी करून गोदामात भरून ठेवले होते. नाष्ट्यात परवर, दुपारच्या खाण्यात परवर, रात्रीच्या रश्यात परवल एवढंच काय ईलिश मागुरसारखी स्वादिष्ट मासळीसुद्धा परवरने सजल्याशिवाय होत नव्हती. काही दिवस हा मारा आम्ही सहन केला. पण त्यावेळी आश्रमात त्रिपुरा, कूचबिहारच्या राजपरिवारातीलच नाही तर दूर बर्मा, जावा, सुवर्णनगरी सिलोन वगैरे प्रांतातील अत्यंत श्रीमंत घरातील विद्यार्थी होते. काही दिवस ह्या आलू परवलविरुद्ध आंदोलन केलं. आश्रमाच्या वाचनालयासमोर एक मोठ्ठा फळा होता. त्यावर आश्रमातील महत्त्वाच्या कार्यक्रमांबद्दल निवेदनं, सूचना लिहिलेल्या असायच्या. एका रात्री अंधारातच त्या सगळ्या धुऊन पुसून टाकल्या गेल्या. कलाभवनाच्या कुशल चित्रकारांनी विलक्षण धाडस दाखवलं. माणसाच्या आकाराची बटाटा-परवलची चित्रं काढली. त्यांची मस्तकं उडवली. 'आलू-परवरांचा धिक्कार असो' असं लिहिलं. पण आश्रमाच्या अधिकाऱ्यांच्या कानावरील माशीही हलली नाही.

तत्कालीन कार्यकारी सचिव श्री. सुरेन कर यांच्याकडे आमचं एक प्रतिनिधी मंडळही पोहोचलं. पण अत्यंत कमी बोलणारे सौम्य प्रकृतीचे सुरेनदा मिशीतल्या मिशीत हसत आम्हालाच उपदेशाचे डोस पाजून गेले, "तुम्ही आश्रमाच्या विद्यार्थिनी आहात. साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी हेच तुमचं ध्येय असलं पाहिजे."

"पण म्हणजे साधेपणाचा अर्थ असा तर होत नाही की जेवण म्हणून बटाटे खा, बटाटे प्या." आम्ही उसळून म्हणालो. सुरेनदांसारख्या व्यक्ती अशा भाकड चर्चेत आपला वेळ थोडाच दवडणार होते? एक दिवस पुन्हा त्यावर विचार विमर्श झाला. ह्यावेळी आम्ही गुरुदेवांकडे गेलो. तेव्हा त्यांचं निवासस्थान 'श्यामली', पडलेलं होतं आणि ते त्यांच्या 'पुनश्च' या नव्या घरात होते. आम्ही पोचलो तेव्हा ते बाहेरच बसून काहीतरी लिहित होते. त्यांच्या पायाशी त्यांनीच

चढवून ठेवलेले त्यांचे प्रिय आलू दा बसले होते. गोलमटोल असा खास कोणतंही वैशिष्ट्य नसलेला चेहरा, काचेच्या गोळ्यांसारखे नेहमी चमकणारे डोळे, आणि विरळ केस यामुळे आलूदांना दुरुनही ओळखता यायचं. आम्हाला पाहताच त्यांचे डोळे चमकले. त्यांना कल्पना आलीच की आम्ही नक्कीच काहीतरी तक्रार घेऊन आलो आहोत. त्या काळात एखाद्या खाजगी सचिवाप्रमाणे आलूदा सदैव गुरुजींच्या बरोबर सावलीसारखे राहात. एवढंच नाही तर ते आश्रमाच्या नाट्यविभागाचे सुपरिचित, सुप्रतिष्ठित आधारस्तंभ होते. असा जन्मजात कुशल अभिनेता आणि प्रत्युत्पन्न बुद्धीचा माणूस खरोखरच आज कुठे भेटणं कठीण आहे. त्यांच्याकडे मोठ्या चांगल्या विनोदी चुटक्यांचा एक मोठा खजिनाच होता. चुटके सांगून हास्याची बहार उडवून ते स्वतः मात्र एखाद्या कोपऱ्यात गंभीर चेहरा धारण करून उभे राहायचे. 'ताशेर देश'मध्ये ज्यांनी त्यांचा असा अभिनय पाहिला आहे, ते आजही तो विसरणं शक्य नाही.

गुरुदेवांनी मोठ्या आपुलकीने आम्हाला बसवलं. आपल्या प्रिय पुतण्याला वनमाळीला काचेची बरणी घेऊन यायला सांगितलं. त्यातून आम्हा सगळ्यांना प्रत्येकी एकेक टॉफी मिळाली. मग येण्याचं प्रयोजन विचारलं, 'सांगा, कसं येणं केलंत? कोणत्या साहित्यसभेचं अध्यक्षपद भूषवायचंय, का पुन्हा तुमच्या कुणा धोब्याच्या बोटात सुई टोचली आहे? काही दिवसापूर्वीच आमच्या विद्यार्थी निवासाच्या धोब्याच्या बोटात कुणा विद्यार्थीनीने नकळत रुमालाला खोचून लावलेली सुई घुसली होती. मग सगळ्या विद्यार्थीनींना इकडे तिकडे धावपळ करून, वर्गणी गोळा करून त्याला उपचारासाठी कलकत्त्याच्या हॉस्पिटलमध्ये पाठवायला लागलं होतं. वर्गणीतील सर्वात जास्त रक्कम दिली होती स्वतः गुरुदेवांनीच. त्यामुळे त्यांचा तो प्रश्न ऐकून क्षणभर आम्ही शरमिंदे झालो. पण मग मीच मोठ्ठं धाडस करून आमच्यावर कोसळलेल्या संकटगाथेची प्रस्तावना केली. "कसंही करून आम्हाला आलू परवलपासून मुक्ती द्या."

एकतर आम्हा उत्तरप्रदेशीय विद्यार्थ्यांचे एरवीही खाण्याचे हाल होते. ती तुरीची डाळ आणि वांगी कशीबशी भुकेल्या पोटी घशाखाली ढकलायचो. त्यात आता ती आलू परवलची खारट गोड भाजी! "आज सतत महिनाभर आम्हाला ते आलू परवल खावे लागताहेत. कोणतीही भाजी घ्या, त्यात आपले ते आलू, आलू आणि आलूच!" आम्ही म्हटलं.

आणि इकडे अचानक आपल्या धोतराचा सोगा सांभाळत आलू दा उठलेच. पटकन् गुरुदेवांना प्रणाम करून जायला लागले.

“का, तू कुठे निघालास?” गुरुदेवांनी विचारले. त्या जन्मजात अभिनेत्यांचे फक्त डोळेच भरून आले असे नाही, दोन अश्रुबिंदू गालावरून ओघळत ठेऊन दाटून आलेल्या गळ्याने त्यांनी म्हटलं, “महाराज, पाहता आहातच आपण! आता काय मी इथे अधिक राहू शकतो? ‘परवल’ला घेऊन आता आश्रमातूनच जातो कसा!”

आमची फिर्याद आमच्याच हास्याच्या स्फोटात वाहून गेली. आलूदांचे हात धरून आम्ही त्यांची क्षमा मागितली आणि आदरपूर्वक त्यांना आमच्यामध्ये बसायला लावलं. पटलदा आलूदांचेच लहान भाऊ होते. काही वर्षांपूर्वी त्यांच्या डोक्यावर परिणाम झाला होता आणि एक विझलेला कंदिल घेऊन मध्यरात्रीचे विचित्र हुंकार काढत ते आश्रमभर चक्कर मारत. आमचं शिष्टमंडळ आपली सारी गाऱ्हाणी आपल्याच कंठात गिळून परतलं. पण त्या दिवशी पहिल्यांदाच रात्रीच्या जेवणात शोधूनही आलू किंवा परवरचा तुकडाही सापडला नाही.

विश्वविख्यात कवीवर्य रवींद्रनाथ हे संगीत, साहित्य आणि तत्त्वज्ञानाचे महान शिल्पकार होते पण आश्रमवासियांसाठी मात्र ते होते केवळ गुरुदेव, प्रेमळ पितामह. कविता, नाटक, कादंबरी, चित्रकला, संगीत, नाटकांचं दिग्दर्शन या सगळ्यांपेक्षा त्यांना अधिक काळजी होती आपल्या प्रिय आश्रमाची. कुणी कल्पना तरी करू शकेल का की आज ज्याच्या यशाची पताका दिशा-दिशातून फडकली आहे, त्याने कधी आपल्या वेड्या विद्यार्थ्यांसाठी आलू-परवरसारख्या सामान्य समस्येत जातीने लक्ष घातलं होतं.

२. गुरुदेवांची प्रिय कर्मभूमी

विश्वभारती होती गुरुदेवांची प्रिय कर्मभूमी. लहान-मोठ्या हा भेद तिथल्या पवित्र मातीमध्ये मिसळून मिटून जात असे.

त्रिपुराचे राजकुमार असोत की कूचबिहारची राजकन्या, सगळे लाकडी बाकावर बसून एकत्र जेवण करत आणि आपापले आसन घेऊन झाडाच्या गार सावलीत मोठ्या आनंदाने शिकण्यासाठी जमत.

लहान रवींद्रनाथ जेव्हा 'बंगाल अकादमी' मध्ये शिकण्यासाठी दाखल झाले तेव्हा त्यांना ती आपली शाळा तुरुंगासारखी वाटली. त्याविषयी त्यांनी एकदा लिहिलं आहे, "जे काय आम्हाला शिकवलं जायचं ते कधीच आम्हाला समजलं नाही. नाही आम्ही समजून घेण्याचे प्रयत्न केले, नाही शाळेच्या अधिकाऱ्यांनी आमच्या न समजण्याची पर्वा केली. आता माझा स्वतःचा एक आश्रम आहे. तिथली मुलंही उनाडपणा करतात, पण शेवटी ती मुलंच आहेत ना! नटखट तर असणारच! आणि शिक्षक? ते तरी फार क्षमाशील कसे असणार? पण जेव्हा माझ्या आश्रमातले विद्यार्थी खूप मस्ती करतात, अगदी त्यांना दंड करावा असं वाटण्याइतकी मस्ती करतात तेव्हा मला आपल्या शालेय जीवनात केलेल्या मस्तीची आठवण होते."

आश्रमातील कोणाही विद्यार्थी विद्यार्थिनीला केव्हाही मोठ्ठी कडक शिक्षा होत नसे ह्याचं हेच मूळ कारण होतं. माझ्या आठ वर्षांच्या आश्रमीय जीवनात केवळ एका विद्यार्थी, विद्यार्थिनीस आश्रम सोडून जाण्याची कठोर शिक्षा मिळाल्याचं आठवतं.

आश्रमातील कोणत्याही शाळेत विद्यार्थ्यांवर हात उगारायचा नाही असा गुरुदेवांचा आदेशच होता, तरीही क्वचित कधी कधी शिक्षकवर्ग ह्या आदेशांचं उल्लंघन करीत. विजन, मन्दू घोष अशा दांडगाई करणाऱ्या मुलांना कधी कधी 'ढोल, अडाणी, शूद्र, पशू, नारी' यांच्या पंक्तीला बसवलं जायचं पण तसा तेवढा फारच मोठ्या अपराध केल्यामुळेच त्यांना असं दुर्भाग्य प्राप्त व्हायचं. एखादं ठरलेलं काम नीट केलं नाही किंवा पाडे पाठ करून न आल्याबद्दल एखाद्या कोपऱ्यात

उभं केलं जायचं. पण एखाद्या कोपऱ्यात आपण असं चेहरा पाडून उभे आहोत आणि आसपासच्या झाडाखालीच बसलेली इतर इयत्तांतली मुलं मुली आपल्याला पाहताहेत ही शिक्षा काय कमी झाली? इतर वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या नजरेच्या सुऱ्यांना अशी धार चढायची की, कधी वर्ग सुटतोय आणि कधी कुणाला कसं खेचतोय आणि चिडवतोय. आणि तो आचारी प्रभाकर हा असा आत्ता इथून गेला. तोंड लपवत हसत होता, आता तो सगळ्या इतर नोकरांनाही सांगणार आणि मग सगळे विचारणार 'क्यो दीदीमनी, आज कशाबद्दल शिक्षा झाली?'

आपल्या बालपणातील शालेय जीवनात शिक्षणातील, शिक्षणसंस्थातील ज्या लहानमोठ्या वुटी गुरुदेवांनी पाहिल्या होत्या, त्यांना कटाक्षाने आपल्या आश्रमात गुरुदेवांनी टाळलं. इथे कोणताही विषय निवडण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य होतं. संगीत शाळेतील कोणतीही विद्यार्थिनी वाटलं तर शिक्षा भवन (कॉलेज) मधील कोणत्याही वर्गात येऊन बसू शकत होती. मुलांच्या कोमल हृदयाला पुस्तकी बेड्यांनी कधीच बांधून ठेवलं गेलं नाही. पुस्तकंही मोठ्ठी आकर्षक, चित्रं वगैरे असलेली, सुंदर कव्हर आणि चांगल्या पानांची होती. मुलं अशा प्रेमाने पुस्तकं उघडून बसत की जसं काही ते परीक्षेचं पुस्तक नसून एखादा मिठाईचा डब्बाच आहे. शिशुभवनच्या लहान मुलांसाठी एक घंटा होती 'गोष्टीच्या वर्गाची.' श्री. अवनींद्रनाथ ठाकूर आज हा वर्ग घेणार असं कळलं तर मग बघायला नको, लहान-मोठे सगळेच त्या वर्गात गर्दी करायचे. ग्रिम्स किंवा हॅन्स अँडरसनच्या लेखणीची जादूही त्यांच्यापुढे फिकी पडली असती.

मीसुद्धा एकदा 'मोमेर पुतुल' (मेणाची बाहुली) नावाची कहाणी त्यांच्याकडून ऐकली होती. एकामागून एक तीन तास (पिरियड) होऊन गेले तरीही आम्ही ती त्यांची अद्भूत कहाणी मंत्रमुग्ध होऊन ऐकत होतो. इतकी प्रत्ययकारी आणि गुंगून टाकणारी भाषा होती त्यांची.

सिन्हा सदनच्या समोर विखरून असेच असंख्य वर्ग चाललेले - कुठे सैलसर खादीचा कुडता, उंची धोतर, वर रेशमी चादर पांघरून आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी हिंदीचा वर्ग घेताहेत, कुठे जर्मन प्रोफेसर डॉ. ऐलेक्स एरेनसन, मार्जोरी साइक्स शेक्सपिअरच्या नाटकांचं विद्वत्तापूर्ण विश्लेषण करताहेत,

सांख्य योग आणि चार्वाकच्या तत्त्वज्ञानाची चर्चा करताहेत प्रो. अधिकारी, कुठे शैलजदांच्या मधुर स्वरांमध्ये रवींद्र संगीतासाठी नवी स्वर धून ऐकू येते आहे.

‘आमार सोनार बांग्ला आमी तोमाय भालोबाशी’ हे आज बांगला देशमधील लोकप्रिय गीत जेव्हा प्रथम आश्रमवासीयांच्या स्निग्ध गळ्यातून उमटलं तेव्हा त्याची मोहिनी काही औरच होती.

सिन्हा सदनमध्ये एका जलशाच्या आयोजनात स्वतः (शान्तिमय घोष) शान्ति दा बाऊलच्या अनुपम परिवेषात जेव्हा ‘आमार सोनार बांग्ला, आमी तोमाय भालोबाशी’ म्हणत आनंदाने नाचत नाचत गाऊ लागले होते, तेव्हा हिप्नोटार्ज झाल्यासारखे मंत्रमुग्ध होऊन प्रेक्षकांच्या पायांनीही ताल धरला होता. असंच आणखी एकदा – दुसऱ्या महायुद्धाच्या झळांनी भारतालाही त्रस्त केलं होतं, कलकत्त्यावर जपान्यांचा एखाद दुसरा बाँब पडल्यामुळे आश्रमातील शांत वातावरणातही थोडी अस्वस्थता जाणवत होती. गुरुदेवांचं नवीन गीत ‘हिंसाय उन्मत्त पृथ्वी, नित्य निष्ठुर द्वंद्व...’ शांत शीतल लहर उमटवून गेलं.

खरोखर शान्तिनिकेतन हे गुरुदेवांच्या पवित्र तपोभूमीचं एक साकार स्वप्नच होतं. नाही चार भिंतीत बंदिस्त वर्ग की नाही वरती छपराचा अडसर. जिथपर्यंत दृष्टी पोहोचेल तिथपर्यंत मुक्त मोकळं निळं आकाश.

वर्गात शिकता शिकता कंटाळा आला तर आकाशात विहरणाऱ्या पक्ष्यांकडे पाहायला बंदी नव्हती. लिहिता लिहिता हात थकले तर क्षणभर लेखणी बाजूला ठेऊन बाजूने जाणाऱ्या एखाद्या संधाली जमावाच्या प्रमुखाच्या लांब बांसुरीतून आलेले स्वर ऐकायला बंदी नव्हती. भूमिती, बिजगणितातील कूट प्रश्नांच्यामध्ये इकडे तिकडे पाहात उल्हास जमा करण्याला काही कुणाची आडकाठी नव्हती. समोरच्या फांदीवर कबुतर येऊन बसलंय किंवा खारोटी कुरुकुरु काहीतरी खातीय असं पाहात पाहातही विद्यार्थी पानीपतच्या तिन्ही युद्धांच्या तारखा पाठ करू शकत. अकबराची धार्मिक नीती किंवा विल्यम बेंटिकच्या शासकीय सुधारणांचं मोड्डं ओझं आश्रमातील विद्यार्थ्यांवर तेवढंच होतं, जेवढं इतर शिक्षणसंस्थांतील विद्यार्थ्यांच्या खांद्यावर असतं. पण शिकवण्याची, शिकण्याची अशी व्यवस्था होती की, विद्यार्थ्यांच्या लहानश्या मेंदूर त्याचं ओझं कधीच

लादलं गेलं नाही. उलट आत्मसंयमाने विद्यार्थी आश्चर्यकारक रीतीने ते आवडीने आत्मसात करत.

आश्रमातील विद्यार्थ्यांना सूर्योदयापूर्वीच अंथरूणाचा त्याग करावा लागायचा. त्यासाठी तीन घंटा वाजायच्या. तिसरी घंटा झाल्यावरही एखादा कुणी उठला नाही तर शिक्षा व्हायची. सकाळचा नाष्टा केल्याशिवायच त्याला वर्गात जावं लागायचं. अंथरूण आवरून आंघोळ वगैरे उरकून सगळे लायब्ररीच्या समोर वेळेवर येऊन उभे राहून प्रार्थना म्हणायचे. सकाळी पंधरा आणि संध्याकाळी पंधरा मिनिटे ही प्रार्थना सभा रोज व्हायची. प्रार्थनासभेत म्हणण्यासाठी 'विभास', 'भैरवी', 'भैरव' या रागात रचलेली विशेष गीते होती. 'भगे छो दुआर एशेछो ज्योतिर्मय', 'ओ अनाथेर नाथ', 'बाहिर पथे विरागीहिया किशेर खोंजे ऐली' अशा स्फूर्तीगीतांसाठी दमदार आवाजाच्या खास गायकांची योजना केली जायची. कुण्डामुण्डी रेड्डी, जगदबन्धु, अमिता दी ही मंडळी साधारणपणे सभेचं संचालन करत. रेड्डी दा जेव्हा 'तोमारी होक जय' गात तेव्हा असं वाटायचं की जणु वीस वीस ढग एकावेळी गरजताहेत. तसाच जगतबन्धूचा घनगंभीर कंठ - स्वरांचा स्वच्छ मोकळा बाज, त्यांच्या लहानश्या देहात परमेश्वराने कुठे कोणते अदृश्य माईक बसवले होते कोण जाणे. सकाळच्या प्रार्थनेनंतर सगळे आपल्या आपल्या वर्गात जात. कलाभवनचे विद्यार्थी कलाभवनाकडे, संगीत भवनाचे संगीत शाळेकडे. बाकी पाठ-भवनचे इकडे-तिकडे वेगवेगळ्या झाडांखाली आणि काही क्षणात सगळा कोलाहल शान्त व्हायचा. एक घंटा पुन्हा वाजायची आणि आपापल्या वर्गातून अभ्यास सुरु व्हायचा.

३. शांतिनिकेतनचं गुरुग्राम (गुरुपल्ली)

आश्रमाचं खेळाचं मैदान. त्याला लागून एक लाल रस्ता. त्यापलिकडे दुसरं एक मातीचंच मैदान होतं आणि त्याला लागूनच होती गुरुपल्ली (गुरुग्राम). ताडा-खजुराच्या आणि मालतीच्या वेलांच्या सावलीत एका ओळीत साधारणपणे एकाच आकार प्रकाराची, कच्च्या मातीची, साध्या कौलांनी शाकारलेली घरं होती. त्या घरातील आतील साधीच मांडणी आणि साध्या सरळ स्नेहशील माणसांचे चेहरे, वेषभूषा यात आश्चर्यकारक सारखेपणा होता. बसण्यासाठी एका ओळीत मांडलेली लाकडी आसनं, पद्धतशीरपणे घड्या घालून ठेवलेली सर्व कुटुंबाची अंथरुणं पांघरुणं, कोपऱ्यात मोठमोठ्या पुस्तकांचा उंचसा ढीग आणि आतल्या अंगणात मोठ्या पातेल्यात रोहू किंवा हिलसा माश्यांची आणखीन सरस सृष्टी निर्माण करणारी गुरुंची स्वयंपाकघरं.

‘या, या – ऐशो ऐशो मां’ म्हणत लाकडी पाट मांडत स्वागत करणाऱ्या, कधी बोरानं लोणचं, कधी खजुरांपासून बनवलेला संताळी गूळ, कधी खीर संदेश आग्रहाने देणाऱ्या कितीतरी गुरुपत्नींचे सरल घरेलू चेहरे आज माझ्या स्मृतिपटलावर जागे होतात.

माझ्या आठवणीनुसार इ.स. ३५ पर्यंत गुरुभवनाच्या सीमेपाशी तीन चारच पक्की घरं उभी होती. आश्रमातील तलावाला लागून गुरुदेवांचे तेव्हाचे सचिव डॉ. धीरेंद्रमोहन सेन यांची चारी बाजूंनी वऱ्हांडा असलेली लाल रंगाची हवेली आणि गुरुभवनाच्या सीमेवर आपलं नाव सार्थ करणारी श्री. ललितमोहन यांची ‘सिमान्तिका.’

आश्रमाच्या याच तलावात आमच्याबरोबरच्याच बंगाली मुली माशासारख्या चपलतेने सहज पोहायच्या. सर्रकन पाण्यात बुडी मारून बुडबुडे निर्माण करायच्या, एखाद्या जलपरीसारख्या क्षणात खोल पाण्यात अदृश्य व्हायच्या आणि हसत खिदळत दुसरीकडूनच पाण्यावर प्रकट होत प्रेक्षकांचं मन मोहून टाकायच्या, पण तिथेच आश्रमाचे कुशल पट्टीचे पोहणारे अध्यापक जीवनदा यांना आम्हा उत्तर प्रदेशीय, सिंहल-द्वीपी, पंजाबी, सिंधी, गुजराती विद्यार्थ्यांना पोहायला

शिकवताना फारच कठीण जायचं. किनाऱ्यावरील दोरीला घट्ट पकडून तिथल्या तिथेच हातपाय मारण्याच्या अल्प प्रगतीवर आम्ही संतुष्ट असू. मग अचानक एखाद्या पेंग्विन पक्ष्याप्रमाणे जीवनदा अगदी कठोरपणे पकडून तलावाच्या मध्यावर नेऊन पाण्यात ढकलून देत. नाकातोंडाने पाणी पिता पिता मग मुली आपोआपच पोहायला शिकत. कधी कधी कलकत्याहून आलेले पट्टीचे पोहणारे या तलावात आपल्या पोहण्याच्या कलेचं दर्शन घडवत. त्या दिवशी त्या तलावाचा नूर काही वेगळाच असायचा. एकीकडे विद्यार्थ्यांची रंगबिरंगी गर्दी उसळलेली, दुसरीकडे 'वाहवा! शाब्बास!' अशा आवाजांची गर्दी करत शिक्षक विद्यार्थी पोहणाऱ्यांना प्रोत्साहित करत असत. आश्रमात टाळ्या वाजवणं पूर्णपणे निषिद्ध होतं.

आमचे बहुतेक शिक्षक 'गुरुपत्नी'च्या घरातच रहात. पहिल्या घराची दोन भागात विभागणी होती. एका भागात श्रेष्ठ पंडितजी (आचार्य श्री हजारीप्रसाद द्विवेदी) राहात होते तर दुसऱ्या भागात गोसाईजी. त्याच घरात गोसाईजींचा तरुण होतकरू मुलगा वीरेनदाचा मृत्यू झाला होता. त्याला लागूनच असलेल्या स्वतःच्या पक्क्या घरात श्री. सरोजरंजन चौधरी राहात. ज्या मुलींना दुर्गापूजेच्या सुट्टीत घरी जाणं शक्य व्हायचं नाही त्यांना श्री. सरोजरंजन चौधरींच्या सोबतीने सिऊडीची 'दुर्गापूजा' पहायला पाठवलं जायचं. गोल गोबऱ्या गालाच्या हसतमुख सरोजदांची सुस्वरूप पत्नी 'माशी मा' स्वतः आम्हाला आपल्या मोटारीतून घेऊन जायची. त्या सुस्वरूप सुंदर तेजस्वी महिलेचा चेहरा आणि ते धारदार कटाक्ष आजही मला चांगलेच लक्षात राहिलेले आहेत. लंब वर्तुळाकार चेहेऱ्यावर लांब लांब भुवयांची सावली, डिकाने गच्च बसवल्यासारखे घट्ट बसवलेले केस, भांगात सिंदूर, 'लक्ष्मी विलास' तेलाचा मंद मंदिर सुगंध आणि पान खाऊन लाल झालेले ओठ. मेळ्यामध्ये दुर्गामातेच्या विशाल मूर्तीचं दर्शन घडवून, जत्रेतलं नाटक दाखवून संध्याकाळ होण्याच्या आत सरोजबाबू आम्हाला पुन्हा मोटारीत बसवून वसतीगृहात परत आणत. मोठ्या पंडितजींकडे तर आम्हा उत्तरप्रदेशीय विद्यार्थ्यांचा अड्डाच असे. भूक लागली की जमलो. तिथेच पुस्तकांनी भरलेली पंडितजींची छोटी खोली पार करून गेलं की फरसबंद अंगण होतं आणि त्यापुढे भाभीजींचं छोटं स्वयंपाकघर. कधीही वेळी अवेळी भाभीजींच्या स्वयंपाकघराकडे आमचा मोर्चा वळे आणि त्या प्रेमळ स्निग्ध भावाने आमचे स्वागत करत. त्यांच्या

तोंडून थेट बिहारी ढंगात 'गउरा' हे नाव संबोधिलं जायचं. त्याचा गोडवा विसरू म्हटलं तरी विसरता यायचा नाही. गोरी, लहानसर चणीची, आनंदी भाभीजी कधी चिवड्याचा पुरा टीनचा डब्बा आमच्यापुढे ठेवायची. हिरवी मिर्ची आणि कांदा पेरून सजवलेला तो चिवडा - बघता बघता पूर्ण डब्बा रिकामा व्हायचा. मोठ्या पंडितजींच्या वर्गात तेव्हा आम्ही चार पाच मुली आणि दोन तीन विद्यार्थी होतो. उंच नीच पंडितजी सैलसर धोतर कुडता, वर इलायची रंगाची (ऑफ व्हाईट) रेशमी चादर लपेटून आपले लांब लांब हात हलवत यायला लागले की लांबूनही ओळखू यायचे. त्यांची शिकवण्याची तऱ्हा औरच होती. कधी कधी आपल्या कष्टर गुरुजींच्या गोष्टी ऐकवत तर कधी पावसाचे चार थेंब नाही पडले तर भिजण्यासाठी सुट्टी देऊन टाकत. पाऊस आल्यावर सुट्टी ही आश्रमातील एक विशेषच सुटी होती. कोणताही वर्ग आपल्या शिक्षकांसह अशा सुट्टीची मजा अनुभवायला जाऊ शके. कधी कधी अनिल चंदांबरोबर गात आरडा ओरडा करत आम्ही श्रीनिकेतनलाही जात असू.

श्रीवनेर गगनेर गाय

विद्युत चमकिया जाय

क्षणे, क्षणे शर्वरी सिंहरिया उठे हाय.

शर्वरी रोमांचित होवो न होवो, गाण्याच्या स्वरांनी आश्रमाच्या सर्व दिशा रोमांचित होऊन उठत. पंडितजींच्या वर्गात या पावसात भिजण्याच्या सुट्टीव्यतिरिक्त आणखी एका प्रकारची सुट्टी होती. ती सुट्टी म्हणजे काही निवडक विद्यार्थ्यांना पंडितजींसाठी आश्रमातील एकमेव सहकारी भांडारातून ब्लेड, साबण असं काहीतरी आणण्यासाठी पाठवलं जायचं. बाजार करून येणाऱ्याला योग्य मोबदला देण्याचीही व्यवस्था होती. मग काय, या उदार प्रस्तावाचा स्वीकार करत कधी कधी सगळा वर्गच जायचा. पण प्रत्येक शांत व्यक्तीप्रमाणे पंडितजींचा रागही तेवढाच तीव्र होता. एक दिवस आमच्या वर्गातील एक अत्यंत सरळ साधा विद्यार्थी शरणप्रसाद पंडितजी शिकवत असताना आवळकाठी तोंडात फोडून चघळताना पकडला गेला. त्या दिवसात आश्रमातील विद्यार्थ्यांच्या आवाज करत कडक आवळकाठी खाण्यामुळे जवळजवळ सगळेच शिक्षक त्रासले होते. ज्याला पहावं तो आपला सुपारीसारखा आवळकाठी तोंडात धरायचा. एक दोन वेळा यापूर्वीही दुसऱ्या

विद्यार्थ्यांना अशा कुडुम कुडुम खाण्याबद्दल पंडितजींनी दटावलं होतं. “तुम्ही काय इथे आवळे खायला येता का शिकण्यासाठी येता? आता कुणी असं वर्गात आवळा चघळताना आढळलं तर वर्गाच्या बाहेर काढीन, समजलं?” असं त्यांनी म्हटलं तरी समजणारे समजून होते की ‘गरजनेवाले कभी बरसते नही!’ त्या दिवशी तो बिचारा शांत शरण प्रसाद कसा काय पकडला गेला कोण जाणे. ‘क्यों शरणप्रसाद’ पंडितजींचा चेहरा रागाने फुलला होता, ‘किती डझन आवळाकाठी आहे तोंडात? बघू, उघड तोंड!’ शरणप्रसादने बालकृष्णाच्या भोळेपणाने तोंड उघडून त्रैलोक्यदर्शन घडवलं. जादूगाराच्या सफाईने आवळ्याचा तुकडा जीभेखाली लपवला होता हे स्पष्टच होतं.

“हूँ”, पंडितजी म्हणाले, “मला काय समजत नाही? उभा रहा, उभा रहा तासभर, ही पहा...” त्यांनी माझ्याकडे निर्देश करत म्हटलं, “आता नवी आलीय दूरच्या पहाडी प्रदेशातून, कशी शांत गायीसारखी खाली मान घालून बसते. नाहीतर तू, इतके दिवस आश्रमात आहेस, क्षणभर शांत नाही असू शकत.”

त्या चाललेल्या सार्वजनिक सभेत आपली प्रशंसा ऐकताना मी आपला आनंदाचा गहिवर लपवू शकले नाही. इतका ठसका लागला की प्रयत्नाने जीभेच्या खाली लपवलेली तोंडातली आवळाकाठी एकदम तोंडातून निसटली आणि गुरुजींच्या पुढ्यात पडली. क्षणभर ते स्तिमित झाले आणि मग त्यांनाच हसू फुटलं.

त्या उदारमनाच्या गुरुजींचं ते मोकळं मोठ्यानं हसणं – आजही माझ्या स्मरणपटावर त्याचे नाद उठताहेत.

कान पकडून लेखणी कशी धरायची हे शिकवणाऱ्या त्या सहृदय गुरुजींच्या चेहऱ्यामागोमाग दुसरा चेहरा उमटतो इंग्रजीचे अध्यापक तनयदा यांचा.

मला वाटतं, तनयदा फक्त माझ्याच जीवनावर नाही आपल्या बहुतेक विद्यार्थ्यांच्या जीवनावर आपल्या रुबाबदार व्यक्तिमत्त्वाची छाप उमटवून गेले असतील. श्री. नंदलाल बोस यांचे व्याही श्री. तनयेंद्रनाथ घोष आपल्या मेघांप्रमाणे गर्जना करणाऱ्या आवाजासाठी, काहीशा कोरड्या आणि शिस्तप्रिय स्वभावासाठी आश्रमात प्रसिद्ध होते. त्यांचा तो गोल, गंभीर चेहरा, थोडा रंग उडालेल्या नारिंगी रंगाच्या पश्मीनी शालीत गुंडाळलेला मध्यम बांधा आणि दुरुनही नजरेत

भरणारा बुद्धिमान, चमकदार भालप्रदेश. त्यांनी वर्गात प्रवेश केला की आश्रमातील विजन, मंदू घोष आणि वामन यांच्यासारख्या मुलांचीही तंतरायची. काय कुणाची बिशाद कोणी हूं की चू करेल किंवा आज गृहपाठ केला नाही म्हणेल. कठोरपणे आवळलेले ओठ हलायचे, पहाडासारखे स्थिर नेत्र चमकायचे आणि शिकवायला आरंभ व्हायचा. मग मध्येच कोणी जांभई देताना पकडला गेला तर तत्काळ त्याला समोर उभं केलं जायचं. तनयदांच्या दृष्टीने हा घोर अक्षम्य अपराध होता. “याचा अर्थ असा की आज तुझं लक्ष दुसरीकडे कुठेतरी आहे”, ते म्हणत, “बाहेर निघून जा. जोपर्यंत अडाणी, जंगली माणसासारखं असं तोंड उघडणं बंद करता येत नाही, माझ्या वर्गात बसायचं नाही.”

त्या दिवसात एकातरी विद्यार्थी विद्यार्थिनीला या अपराधाबद्दल शिक्षा स्वीकारावीच लागायची. कारण एकाला जरी जांभई आली तरी ती पाहून कितीही आवरलं तरी दुसऱ्याला, तिसऱ्याला पाठोपाठ दहा बारा जणांना जांभई यायची आणि एकदम कितीतरी जणांच्या तोंडांची उघडझाप चालायची. एकदा मलाही ती लागण झाली. मोठ्या मुष्किलीने मी जांभई आवरण्याचा प्रयत्न करत होते पण तनयदांच्या सर्वव्यापी नजरेने चोर बरोबर टिपला. इकडे तिकडे फिरून मला हेरलं आणि बोलू लागले तेव्हा क्षणभर मला समजलेही नाही की रोख माझ्यावरच आहे. ते गंभीर स्वरात सांगत होते, ‘हे तर आपण सर्वजण जाणता की जांभई दोन प्रकारची असते. अंतरंगी आणि बहिरंगी. जेव्हा निर्लज्जपणे बत्तीशी दाखवत जांभई दिली जाते त्याला म्हणतात बहिरंगी. पण आणखी एका प्रकारची जांभई असते. जेव्हा मोठ्या मुष्किलीने सलज्ज, संचकित अशा हरिणीच्या दृष्टीने इकडे तिकडे पाहात आलेली जांभई गिळली जाते. या प्रयत्नात कधी कधी डोळ्यातल्या बाहुल्या विस्फारतात, नाकपुड्या फुलतात. या प्रकारच्या जांभईचं एक उत्कृष्ट उदाहरण आत्ताच माझ्या एका विद्यार्थिनीने सादर केले. मग, आपलं यावर काय मत आहे? या उत्कृष्ट कलेला पुरस्कृत केलं पाहिजे की नाही?’ हे सगळं उपरोधिक बोलणं ऐकत असताना माझी जांभई देण्याची कला पुरस्कृत होऊनही गेली होती. माझ्या कपाळावर आपल्या हातातल्या खड्डने एक वैष्णवी त्रिपुण्ड काढून नयनदांनी मला वर्गाच्या समोर मध्ये आणून उभं केलं होतं. माझी ती त्रिपुर चर्चित खजील मुद्रा पुढे कितीतरी दिवस माझ्या दुष्ट वर्गमित्रमैत्रिणींची

मनोरंजनाची बाब बनली होती. कुठेही जाता येता 'की हे वैष्णवी' असं मला उद्देशून बोललेले शब्द मला टोकत रहात.

तनयदा स्वच्छ, सुवाच्च लेखनावर विशेष लक्ष देत. थोडीशी खोडाखोड झाली तरी गुन्हेगाराला पिंजऱ्यात उभं केलं जायचं. 'पुन्हा संपूर्ण निबंध लिही' असा कठोर आदेश मिळायचा. एकदा इतर शिक्षकांनी थोडी चढवून ठेवलेल्या, एका श्रीमंत राजघराण्यातील एका सुंदर आसामी राजकन्येलाही केवळ एक वाक्य खोडलं म्हणून असाच कठोर आदेश मिळाला.

“मी तर एकाच वाक्यावर काट मारली आहे.” ती फारच मोठुं धाडस करत म्हणाली, “आपण माझ्या संपूर्ण निबंधावरच काट मारलीत”.

“तुझ्या सुंदर चेहऱ्यावर फक्त नाकावर काट मारली तर काय होईल? राहील तुझा सुंदर चेहरा?” थप्पड मारल्यासारखं कठोर उत्तर मिळालं. बिचारीने खाली मान घालून शिक्षा प्रमाण मानली.

आश्रमातले इतर शिक्षक चारी बाजूला परसलेल्या विविधरंगी वर्गाच्या जागा आलटून पालटून बदलत विद्यार्थ्यांना शिकवत, कधी मालतीच्या गार सावलीत, कधी लतावेलींनी बनलेल्या निवांत कुंजात, कधी बकुळ फुलांचा सडा पडलेल्या कट्ट्यावर किंवा गर्द आमराईत. तनयदा मात्र शिशु-विभागाच्या समोरच्या जमिनीच्या तुकड्याच्या लक्ष्मणरेषेने नेहमी बांधून टाकत. त्यांचं तेच ठिकाण ठरलेलं होतं. जोराची वावटळ येवो की वादळ येवो, दुरावलेल्या मित्रासारखा अचानक भेटायला येऊन, खांद्यावर हात ठेऊन चकित करणारा बंगालचा रिमझिमणारा पाऊस असो की झाडं, घरांची छतं उधळून लावणारी काल वैशाखी असो, तनयदा आपले त्या त्यांच्या ठराविक जागी मोकळ्या आभाळाखाली आपल्या नारिंगी शालीचा झेंडा फडकवत लोहस्तंभासारखे खडे.

“पाऊस पडायला लागला तनयदा” आमच्यातलं कुणीतरी साहस करून दबक्या स्वरात सांगायचं.

“क्यों जी, तुम्ही सर्वजण काय कागदाच्या नावा आहात का?” त्या दरडावणाऱ्या आवाजाने घाबरून बिचारा पाऊसही आपली रिमझिम आवरून निघून जायचा.

“तुम्हाला खरंच इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळवायचं असेल तर डिकन्स वाचला पाहिजे”, ते म्हणत. डिकन्स त्यांचा आवडता लेखक होता. तनयदा कधी ‘डेविड कॉपरफिल्ड’, कधी ‘क्रिसमस कैरल’, कधी ‘पिकविक्स पेपर’ यातले आपल्या सर्वस्वी खास अनोख्या आवाजात काही उतारे आमच्यासाठी जेव्हा वाचत तेव्हा वर्गातील एरवी चंचल वागणाऱ्या मुलांसकट सर्वांचं चित्त जणु आपल्या मुठीत बांधून टाकत.

कधी कधी तर तासाची वेळही संपून जायची तरी आम्ही मात्र डिकन्सच्या शैलीदार भाषेच्या आस्वादात मग्न असायचे. कधी धाक दाखवत, कधी फूस लावून बोट धरून पुस्तकांच्या नंदनवनात आम्हाला घेऊन जाणाऱ्या त्या धीर गंभीर, कडक दिवंगत गुरुंचं स्मरण करते तेव्हा आज आपोआपच नेत्र भरून येतात. तनयदांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अगदी उलट रूप पहायला मिळायचं प्रभातदांच्या रूपात. पिवळट मंगोली वर्ण, फ्रेंचकट दाढी, पातळ लांब नाक आणि असं सुभग व्यक्तित्व की पाहणाऱ्याला पहिल्याच नजरेत आकर्षण वाटायचं. दुरुनच प्रसन्नपणे हसतमुखाने ‘हाय यंग लेडी’, ‘कशी आहे आमची राजकन्या’, अशी कानांना खुलवून टाकणारी संबोधनांची बरसात करत प्रभातदा वर्गात प्रवेश करत. तनयदांप्रमाणे त्यांचीही विशेष प्रिय जागा होती. आश्रमाच्या अतिथीगृहाच्या समोर एका जुन्या बकुलवृक्षाच्या खाली घोड्याच्या नालाच्या आकाराचा कट्टा होता.

कधी कधी त्याच्या समोरून संधालांचा एखादा जमाव बासरी वाजवत जायचा तर कधी झाडाच्या लांब पसरलेल्या शाखांवरील पक्ष्यांचं एकदम कूजन सुरु व्हायचं.

असंच एकदा एका विद्यार्थ्यांचं मन अभ्यासातून उडून डोलणाऱ्या लांब फांदीवर स्थिर झालं होतं. प्रभातदा त्याच्या अगदी जवळ उभं राहून मोठ्या गंभीरपणे विचारू लागले, ‘अहो विश्वामित्र, कोणती मेनका उतरते आहे आकाशातून?’ आणि वर्गात हास्याचा एकच कल्लोळ उठल्यावर तो बिचारा कावराबावरा झाला. प्रभातदा बहुतेक सर्वात जुने असे आश्रमातील शिक्षक होते, आणि म्हणूनच त्यांच्याजवळ जुन्या जुन्या आठवणींचा एवढा खजिना होता की, कधी कधी आम्ही इतिहासाचा अभ्यास विसरून जायचो. आपले दोन्ही हात

जणु कोणत्यातरी अदृश्य जलाशयात धरत असल्याच्या मुद्रेत प्रभातदा शिकवायला आरंभ करत. ही त्यांची आवडती लकब होती. एका तासामध्ये इतिहास सोडून बाकी सगळं शिकवत प्रभातदा. 'वाल्मिकी प्रतिभा'चं सादरीकरण करताना 'ऐनेछी मोरा लुटेपुटे' गात दस्यूदलाने समोरच बसलेल्या आंगल पाहुण्यांवरच बाण सोडण्याची अद्भुत ॲक्टिंग कशी बहारदार केली, अमिता टागोरने आश्रमाच्या रंगमंचाला कसं धन्य केलं, नृत्यप्रवीण गौरीदीचा अभिनय पाहून प्रेक्षक इतके मंत्रमुग्ध झाले की वाहवा करण्याचंही विसरून गेले वगैरे वगैरे. आपल्या मधुर बासरीच्या स्वरांवर इकडे तिकडे विखुरलेल्या गायीगुरांना गुराखी जसा एखादी काठी उगारून पुन्हा एकत्र गोळा करतो तसाच प्रभातदांना कर्तव्य-बोध होऊन ते सावध व्हायचे आणि शिस्तीची एक काठी उगारून परत आम्हाला विल्यम बॅटिकच्या सुधारणा, सती प्रथा आणि ठग, पेंढारी निर्मूलनाचं त्यांचं कार्य अशा नीरस गोष्टींना जोडून टाकत, पुस्तकही न उघडता ते आपल्या ओघवत्या वाणीने भाषणाला आरंभ करत. त्यांची स्मरणशक्ती विलक्षणच होती. ह्या स्मृतीच्या परिसानीच त्यांनी आश्रमाच्या अमूल्य आठवणींचं सोनं बनवलं आणि लेखन केलं. त्यासाठी त्यांना रवींद्र पुरस्कारासारखा सर्वोच्च सन्मान प्राप्त झाला होता. पुस्तक न उघडता ते धडाधड वेगवेगळ्या तारखा सांगायचे. पानिपतच्या युद्धाच्या वेड्यावाकड्या तारखांनी आजपर्यंत कितीजणांची झोप उडवली असेल माहीत नाही आणि आणखी किती जणांची उडवली जाणार असेल. महमूद गझनीच्या त्या सतत होणाऱ्या स्वाऱ्या, ऐन परीक्षेत न आठवणारी ती फ्रेंच क्रांतीची काल्पनिक तारीख, सगळं त्यांच्या मात्र असं स्मरणात असायचं की जणू त्यांच्या समोरच्या भिंतीवर एखादं अदृश्य कॅलेंडर टांगलेलं आहे. तेव्हा त्यांचं वय जवळजवळ पन्नासच्या आसपास होतं. पण तेव्हाही छाती पुढे काढून सजलेल्या नवरदेवासारखे ते चालत आणि रुबाव एखाद्या तेजस्वी नरसिंहासारखा! काही वर्षांपूर्वी - रशियाच्या दौऱ्यावरून ते परतले तेव्हा मी त्यांना एक पत्र टाकलं होतं. तसंच छापील अक्षर असावं अशा व्यवस्थित अक्षरातील त्यांचं उत्तर आलं होतं. ते आपल्या कोणाही विद्यार्थी विद्यार्थिनीला अजूनही विसरलेले नाहीत आणि मला असा पूर्ण विश्वास आहे की माझ्याप्रमाणेच त्यांच्या असंख्य विद्यार्थ्यांना त्यांच्या त्या विशेष इतिहासाच्या तासांची आठवणही आनंदून टाकत असेल. विज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक छोटी प्रयोगशाळा होती, तिथे प्रमथदांसारख्या हसतमुख

पण शिस्तप्रिय शिक्षकांबरोबर आम्ही विज्ञानातील नवनवीन गोष्टींचं परीक्षण करत असू. शरीरविज्ञानाचा तास घेत स्वतः आश्रमाचे सदैव कार्यमग्न असणारे डॉक्टरबाबू, ज्यांनी त्यांच्या साध्या स्निग्ध स्नेहशील व्यक्तिमत्त्वाच्या छायेत शरीरविज्ञान समजून घेतलं, ते, ते कधीच विसरू शकणार नाहीत. "मेंदूची गुंतागुंतीची रचना, छातीच्या पिंजऱ्याची रचना यावर वर्गातला आपला अमूल्य वेळ वाया घालवण्याची काय गरज? ते आपल्या पाठ्यपुस्तकातून घरी जाऊन वाचून शिका." ते आपले दोन्ही लांब हात हवेत नाचवत सांगत. मग काय, त्यांनीच चढवून ठेवलेला सारा वर्ग उसळेल, "डाक्टर बाबू, एकदा म्हणा ना ते - ते."

मग स्वास्थ्यविज्ञानाचं नीरस पुस्तक बंद करून टाकलं जाई. कंठातून येणारे स्वर संगीत वाक्य होऊन उठत. कानावर हात ठेऊन ते आपल्या सुरांनी हॉस्पिटलचा परिसर भारून टाकत.

कोलकता केवळ भूले भरा

मरी हाय रे -

कलकत्ता तर केवळ भूलभूलैय्या आहे, माझा बळी जाईल.

बऊ बाजारे गिया देखी

बउटी कोथाय नाई

श्याम बाजारे गिया देखिलाम

ना श्याम नाराई.

बहू बाजारात जाऊन पाहिलं, बहू कुठेच नव्हती आणि श्याम बाजारात जाऊनही फसलोच, न तिथे श्याम होता न राधा.

पलंगावरील रोग्यांचे सुकलेले चेहेरेही फुलून येत. ज्या व्याधींना डॉक्टरबाबूंच्या औषधांना जिंकता येत नसे त्यांना त्यांच्या गळ्यातून निघणाऱ्या स्वरसुधेची संजीवनी जिंकून घेई. एकामागून एक किती भाट चारण, बाऊल आणि कीर्तनगाणी ते गात पण त्यांची संगीतमंजुषा कधीच रिकामी होत नसे. आमचा तास केव्हाच संपलेला असायचा ह्याची कुणालाच शुद्ध नसायची. आठवड्यात एकच दिवस त्यांचा क्लास असायचा आणि साधारणतः नेहमीच संगीत शिक्षण स्वास्थ्य

विज्ञानावर विजय मिळवून जायचे. आश्चर्याची गोष्ट अशी की अशा सुरस शिक्षणानंतरही त्यांच्या कोणाही विद्यार्थ्याला नापास होऊन अपमानित व्हावं लागलं नाही. कधी रात्री आपल्या खडखडणाऱ्या सायकलवर बसून गाणाऱ्या डॉक्टर बाबूंचा आवाज आश्रमातील आम्रकुंजातून किंवा शालवृक्षाच्या सळसळीतून तरंगत यायचा.

पानी भरे हो

पानी भरे हो

कौऊ आलबेले की नार झमाझम

हे लोकगीत त्यांचं अत्यंत प्रिय गाणं होतं. आणि त्यांच्या मोडक्या तोडक्या हिंदी उच्चारंचा गोडवा लोकगीतात अधिकच गोडवा भरत असे.

हाथ रसरिया

सर पै गगरिया

तिरछी चितौवन

घायल करे री

कौऊ अलबेले की नार झमाझम

मी पण हसत त्यांना टोकायची, 'आपण चितौवन का म्हणता? त्याला चितवन म्हणतात.' ते मला दटावत, "असू दे, असू दे. तुला कुणी मस्करी करायला सांगितलंय?" आश्रमिका संघाची पिकनिक असली की खूपच लाडीगोडी लावून आम्ही त्यांना येण्यासाठी तयार करत असू. आश्रमाचे ते एकमेव 'चरक' होते. त्यामुळे त्यांचा रुग्ण परिवार त्यांना सहज येऊ द्यायला तयार नसे. पण पिकनिकही त्यांच्या गायनवादनाशिवाय अपुरी वाटायची. प्रत्येक रुग्णाला लवकर परतण्याचं आश्वासन देऊन डॉक्टरबाबू येतही. मग गायनवादनात त्यांचा हात कुणीच धरू शकायचं नाही. आमचे संस्कृतचे शिक्षक गोसाईंजी मृदंग घेऊन बसायचे. ठेंगणा बांधा, विस्कटलेले केस, सैलसर कुर्ता, मोठं धोतर असा त्यांचा वेश पाहून वाटावं की कुणा ग्रामीण भागातून एखादा वीर 'पौष सप्तमी'चा मेळा पाहायला आला आहे. एकदा त्यांच्या बोटानी मृदंगावर थाप मारली की वाजणाऱ्या बीनवर नाग डुलतात, तसे ऐकणारे डुलत. मग मृदंगाच्या साथीने डॉक्टर बाबू गाऊ लागत चण्डीदासाचं पद

प्रभाते उठिया
जे मुख हेरीनू
दिन जाबे आजी भालो
कहे चण्डीदास

आणि मग आरंभ व्हायचा त्यांच्या मधुर स्वरातील आलापांना. आपल्या अतिशय कार्यमग्न जीवनात मी त्यांना चिडलेलं कधीच पाहिलं नाही. जिथे कुठे त्यांच्या नावाचा पुकार ऐकू येईल तिथे ते स्वतः जातीने हजर होत.

कलकत्त्याची प्रसिद्ध टीम फुटबॉल खेळायला आली आहे, आश्रमाचं आकाश धुळीचे लोट उसळून धूसर झालं आहे. आवाज उठताहेत, 'तुटला, तुटला, गेला, मुलाचा हाथ गेला.' एखाद्या खेळाडूच्या हाताचं हाड तुटलंय, तर प्रेक्षकांच्या गर्दीला कापत डॉक्टरबाबू येताना दिसत. क्रॉस कंट्री रेस चालू असायची. घामाने चिंब भिजून वेदनेने तोंडात रुमाल दाबून आश्रमाचा एखादा विद्यार्थी आपटून पडला आहे. आलेच डॉक्टरबाबू आपली मोडकी सायकल दामटत. मान मोडून टाकणारा ताप असो, की वीरभूमीचा मलेरिया, बंगालच्या भयानक थंडीतला 'पानवसन्त'चा प्रकोप होवो की बंगाली सापाचा दंश, डॉक्टरबाबू सगळ्यांसाठी मृत्युंजय होते. ह्या मृत्युंजयाला फक्त दोनदा मी माझ्या आश्रमीय जीवनात पराभूत झालेलं पाहिलं. कलाभवनमधील लोकप्रिय विद्यार्थी दुर्गाराय विषमज्वराने मृत्यूशय्येवर पडले होते आणि आपल्या लाल झालेल्या डोळ्यात विवशता दाटून डॉक्टर त्याच्या डोक्याशी बसून राहिले होते. तोपर्यंत विषमज्वरावर कोणतीही रामबाण संजीवनी उपलब्ध नव्हती आणि दुर्गारायच्या अशक्त शरीराची प्रतिकारशक्तीही पुरेशी नव्हती. दुसऱ्या वेळेस उत्तर प्रदेशचा तरुण विद्यार्थी हरिशंकरचा आश्रमातील तलावात बुडून मृत्यू झाला होता. डॉक्टरबाबू शेजारी शांत बसले होते. मधूनच त्याच्या नाडीवर हात ठेवत होते, आशेने छातीला कान लावून पहात होते.

त्यावेळेस आश्रमात लेडी डॉक्टरची अजून व्यवस्था नव्हती. एकमात्र डॉक्टरबाबूच आश्रमाचे देवदूत होते. भुवनाडांगापासून श्रीनिकेतनपर्यंत, संध्याळ गावापासून बोलपूरपर्यंत दिवसरात्र आपल्या सायकलरुपी अरबी घोड्याला दामटत. विश्रांती न घेता. कुणास ठाऊक किती रुग्णांना तपासत राहात. पण कधीही

त्यांचं गुणगुणणं आणि ओठावरील स्मित पुसलं गेलं नाही. आश्रमीय विद्यार्थ्यात त्रिपुराच्या राजकुमारांपासून सुमात्रा-जावातील लक्षाधीशांची मुलं होती, एकापेक्षा एक बड्या उद्योगपतींची मुलं होती; आसाम आणि अगरताळ्याच्या राजपरिवारातील राजकन्या होत्या. सगळ्यांच्या आरोग्याच्या नाड्या कधी ना कधी ह्या परमहंस देवदूताच्या ताब्यात येत पण ते सारख्या निर्विकार निर्लेप भावाने सगळ्यांच्या आजाराचे निदान करून औषधं देत. त्यांच्या स्नेहाची सावली सर्वांसाठी होती. मग तो राजपुत्र असो किंवा हीनदीन असा एखादा गरीब विद्यार्थी. कुणीच त्यांचं शत्रु नव्हतं. पुरा आश्रमच मित्र होता. सर्वसामान्य आजार असेल तर डॉक्टरबाबू त्यांचा सुप्रसिद्ध इलाज सांगत, “जीभ बघू, वा, हा काय आजार आहे? जाऊन ‘पंचतित्त’ प्यायचं आणि मग चागलं माशाचं कालवण ओरपायचं.”

डॉक्टरांच्या ह्या प्रिस्क्रिप्शनने कसं व्हायचं हे सांगणं व्यर्थ आहे. ‘पंचतित्त’ पिणं म्हणजे स्वतः नीलकंठ बनणं होतं. कोणत्या पाच भयानक कडूजार औषधांच्या मिश्रणाने डॉक्टरबाबू आपलं हे महाऔषध तयार करत कोण जाणे! ते सान्या आजारांवरचं रामबाण औषध होतं ह्यात संशय नाही, पण त्याची ती चव! आज पण त्याच्या आठवणीने शरीर कापते. सगळ्या विद्यार्थ्यांना ओळीत उभं करून काचेच्या ग्लासातून सगळ्यांना ते औषध प्यायला लावायचे आणि मग पुढचे कित्येक तास त्याची ती कडू चव विसरू न्हटलं तरी विसरता यायची नाही. आश्रमाच्या सामिष भोजनालयात साधारणपणे रोजच माशाचे कालवण बनवले जाई. हिलसा, ईलिश, मागुर, सुकटो, झिंगे, चिंगडी अशा प्रत्येकाचे वैशिष्ट्य स्वतः डॉक्टरबाबूच सांगायचे. मागुर मासे खाण्याने डोळे तेजस्वी बनतील, हिलशाने बुद्धी वाढेल, सुकटोमुळे खोकला जाईल आणि चिंगडीने दमा दूर होईल.

आमच्यासारख्या दुसऱ्या प्रांतातून आलेल्या अंबंगाली, माशाच्या बाबातीत अडाणी घसे असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या घशात कधी कधी एखादा माशाचा काटा अडकला की डॉक्टरबाबूंना पाचारण केलं जायचं आणि काटा काढण्याचीही त्यांची खास पद्धत होती. पूर्ण केळं एकदम गिळताना खाणारीचे डोळे फाकून बाहेर आले तरी चालेल, डॉक्टरबाबू संपूर्ण केळं गिळायला लावायचे, “बघा, कांटा दूर! केळ्याबरोबर काटाही गेला पोटात. आता चिंता नाही. पोटाचा काही गळ्यासारखा संकुचित मार्ग थोडाच आहे? ” आणि खो, खो हसत खाणारीच्या

पाठीवर एक जोरात बुक्की मारत, म्हणजे उरला सुरला काटा तर आत जायचाच! पुन्हा म्हणायचे, “पोटाचा मार्ग चांगला प्रशस्त आहे. काटा मजेत केळ्याबरोबर इकडे तिकडे फिरत स्वतःच निघून जाईल. आता यापुढे मासा खाताना सांभाळून खा. समजलं?”

ह्या सिधा साध्या, मोहक आणि लोकप्रिय ठरलेल्या व्यक्तिमत्वाचं रहस्य तरी काय होतं? त्यांचं निरागस बालकासारखं उत्स्फूर्त हास्य, का साध्या पेहरावाची पवित्र मोहिनी? घरीच धुतलेल्या खूप जीर्ण पडत चाललेल्या सदऱ्याचा झुळझुळीतपणा, श्रावणाची अनेक गाऱ्हाणी ऐकून अनुपम छटा प्राप्त झालेली हॅट आणि बदामी आणि काळ्या रंगाशी विचित्र नातं राखून असणारा चिरपुरातन कोट ! ह्या सगळ्यातलं काय आवडायचं हे आज सांगणं खरोखर कठीण आहे. आता जिथे त्या दिगंत विस्तृत आश्रमातील शेतंभातं, काशवन, सन्थालग्राम, कोपाई नदी सगळंच एकदम दुसऱ्या कुशीवर वळावं तसं बदललं तर डॉक्टरबाबूंनाही बदलावं लागलं असेल. गेल्या वर्षी त्यांचं एकदा कार्ड आलं होतं. “आता मी म्हातारा झालो आहे.”, त्यांनी लिहिलं होतं. खरोखर त्यांच्या कापऱ्या हाताने लिहिलेली अक्षरंही कुठे कुठे कापली गेली होती. ते आता सत्तरीत पोचले आहेत. त्यातच जीवनासाठी पक्षघाताने पंगू होऊन बिछान्याला खिळली आहे. ज्या सोबत्याने आपल्या सुंदर बोटांनी मृदंग वाजवत त्यांना साथ केली, त्यालाच आज परमेश्वराने निर्जीव करून टाकले. त्यांच्या वाकड्या तिकड्या कापऱ्या अक्षरातून आपल्या कल्पनेतील त्यांना शोधण्याचा विफल प्रयत्न करते आहे. मला त्यांचं वयानं वाकलेलं रूप कल्पना करता येत नाही. पुन्हा पुन्हा त्यांचा तो हसतमुख सदाबहार चेहराच नजरेसमोर उभा राहतो. आश्रमाच्या सीमेवर उभं असलेलं ते हॉस्पिटल माझ्या आयुष्यातील एकमेव असं हॉस्पिटल होतं की जिथे औषधाचा वास भरून राहिलेला नाही. जिथे कोणत्याही भीतीचा लवलेशही नाही. डॉक्टरांचे प्रिय सहकारी यादवबाबू औषधं तयार करण्यापासून आजान्यांची सुश्रुषा करण्यापर्यंत सर्व कामं करायचे. आश्रमाचं ते शांत हॉस्पिटल खूप जुनं होतं. मोठमोठ्या खिडक्या आणि दोन्ही बाजूंनी आरपार हवा खेळती राहिल अशी दारं पाहून ते एखादं सॅनिटोरियमच वाटायचं. भिंतीवर फ्रेस्कोची कलात्मक चित्रं लावलेली होती. समोरच्या खिडकीतून वळत वळत जाणारी रेल्वे लाईन

आणि बाजूला हिरवा लाल प्रकाश पसरवणारा रेल्वेचा सिग्नल दिसायचा. हॉस्पिटलच्या समोरच एक छोटीशी इमारत होती, जिथे डॉक्टरांचं ऑफिस आणि दवाखाना होता. आणि तिथेच आमचा वर्गही भरायचा.

एका कोपऱ्यात वजन करण्याचा काटा असायचा आणि दुसरीकडे लांब टेबलावर एक गुबगुबीत गादी, लाल कांबळ्याने झाकलेली. दुसऱ्या एका टेबलावर काचेच्या बरणीतून संरक्षित द्रवात सुरक्षितपणे दोन विषारी साप सजवून ठेवल्यासारखे असत. कोपऱ्यातल्या काचेच्या कपाटात एक हाडांचा सापळा झुलत रहायचा, त्याच्या घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणे डोलणाऱ्या, हलणाऱ्या हाडांशी डॉक्टरबाबू रीतसर आमचा परिचय करून द्यायचे. एक दिवस एका मुलीने बातमी दिली की, तो एका संथालाच्याच हाडांचा सापळा आहे आणि संथालांच्या सांडताल गावातून डॉक्टरांनी तो विकत आणला आहे. कुतुहल तर सगळ्यांनाच होतं, पण विचारण्याचं धाडस कुणाला होत नव्हतं. शेवटी सर्वसंमतीने असं ठरले की हे कठीण काम मी करायचं. डॉक्टरबाबूंची मी आवडती विद्यार्थिनी होते. “तू विचार, तुला काही डॉक्टरबाबू रागावणार नाहीत.” मुलींनी मला असं चढवल्यावर भर वर्गात मी तो आपला मूर्ख प्रश्न विचारून टाकला.

“डॉक्टरबाबू, हा सापळा काय कुणा संथालाचा आहे का?”

“ओह”, त्यांनी मोठी गंभीर मुद्रा करून माझ्याकडे पाहिलं. “थांब हं, ह्या सज्जनाला विचारून पाहू काय म्हणतोय.” वर आणखी तेवढ्याच गंभीरपणे आपलं तोंड अगदी सापळ्याच्या कानापाशी नेऊन मोठ्याने ओरडून विचारलं, “ऐका महाराज, आपण का संथाल आहात? ह्या मुलीला माहिती करून घ्यायची आहे. बाप रे बाप. हे सज्जन काय सांगताहेत ऐक. म्हणताहेत ते शुद्ध बंगाली आहेत. लिहून घे, लिहून घे ना, परीक्षेत हे सगळं लिहिलंस तर जास्त मार्क मिळतील नाही का?” सगळा वर्ग मला आपादमस्तक पहात खिदळत होता. तेव्हा माझ्याजवळ येऊन त्यांनी जोरात माझा कान पिरगाळला, “ही असली इतकी शैतानी माझ्या वर्गात? का?”

मी अगदी शरमिंदी होऊन रडकं तोंड करून वसतीगृहात परतत होते तो अचानक खांद्यावर हात पडला, “काय गं, कान फार दुखतोय का? पण वर्गात फालतू गोष्टींची चर्चा करतात का?”

शान्तिनिकेतनचे सुदैवी विद्यार्थी आपल्या ह्या गुरुमित्राचे स्नेह आणि प्रेमाचा वर्षाव करणारे डोळे कधीच विसरू शकणार नाहीत. त्यांच्यासाठी युगानुयुगे कोपाई नदीच्या त्या ओसाड रस्त्यांवरून आपल्या खडखडणाऱ्या सायकलवरून घंटी वाजवत ते गातच असतील -

कोलकाता केवल

भूले भरा

मरी हाय रे -

हिंदी शिकवायला दोन स्वतंत्र शिक्षक होते. श्री भगवतीप्रसाद चन्दोला आणि मोहनलाल वाजपेयी. गोरे, उंच चन्दोलाजी गंभीर आणि शिस्तप्रिय शिक्षक होते. वर्गात कोणत्याही प्रकारची मौजमस्ती, हसणं, खिदळणं त्यांना एकदम नापसंत होतं. कधी आमच्यापैकी कोणी फुसफुस करताना आढळलं तर एकदम शिकवणं थांबवून गप्प बसत. त्यांच्या त्या गप्प बसण्याचा चाबूक मारल्यासारखा परिणाम व्हायचा. शरमिंदं होऊन पूर्ण वर्ग स्वतःहून गप्प होऊन मूक क्षमा याचना करायचा. मोहनलाल वाजपेयी एकदम बिनधास्त शिक्षक होते. हिन्दीशिवाय ते माझे संगीत शिक्षकही होते. त्यांचा आवाज तेव्हा फार मधुर होता. गालीबच्या गजला, बुंदेलखंडी लोकगीतं आणि होळीगीतं ते अत्यंत भावपूर्ण ढंगात म्हणायचे, आम्हाला लिहून ठेवायला सांगायचे,

आ जाऊंगी बडी भोर

दहिया लैकै

आ जाऊंगी बडी भोर

ना मानौं चुनरी धरी राखौ

मोतियन लागी कोर

दहिया लैकै -

भावविभोर होऊन वाजपेयीजी पुन्हा पुन्हा पहिली ओळ आळवत असायचे आणि त्यांच्या विद्यार्थिनी त्या लोकगीतांच्या गोड चीजा वहीत उतरवून ठेवण्यात मग्न असायच्या. 'आ जाऊंगी बडी भोर.'

असेच आणखी एक संगीतप्रिय गुरु होते - आचार्य क्षितीमोहन सेन. त्यांची नात सुनीपा माझ्याच वर्गात होती आणि मी नेहमी त्यांच्याकडे गोड बोरं खायला

जायची. त्यांचं माझ्यावर फार प्रेम होतं. क्षितीमोहन बाबूंचा देखणा गोल चेहरा, प्रेमळ हास्य आणि कुरळे केस पाहून मी लांबून पाहूनच ओळखून त्यांच्यापुढे जाऊन चटकन प्रणाम करायला वाकले की ते हसत म्हणत, "काय, पुन्हा कबीर का?"

कोणत्याही साहित्यसभेत गाण्यासाठी मी सगळ्यात आधी त्यांच्याकडे पोचत असे, "एखादं कबीराचं पद द्या, जे आजपर्यंत कुणी गायलं नसेल." अशी कितीतरी पदं, किती वेळा त्यांच्याकडून लिहून घेतली त्याला गणतीच नाही. एकदा त्यांनी हसून म्हटलं, "ह्यावेळी एखादा नवीन कवी पकड, समजलं का?" आणि जेव्हा मी त्यांना त्यांनीच लिहिलेल्या एका नव्या गीताला स्वरसाज चढवून गाऊन दाखवलं तेव्हा त्यांचे डोळे भरून आले. त्यांनी माझी पाठ थोपटली आणि म्हटलं, "गाण्यात तू एक दिवस नाव काढशील बाई!"

पण गुरुची ती भविष्यवाणी माझ्या दुर्भाग्याने फलदायी झाली नाही. गाण्यापासून तुटून मी खूपच दूर येऊन पडले आहे.

त्यांनी लिहिलेले ते पद आजही मी कधी गुणगुणते तेव्हा असं वाटतं की क्षितीमोहनबाबू येऊन समोरच बसले आहेत. रेशमी चादर घेऊन त्यांचा तो भारदस्त, एखाद्या रूपेरी पर्वतासारखा देह ताल धरणाऱ्या पायांसकट हलतो आहे आणि मी गाते आहे,

झडी लागै महलिया,
गगन घहराय
सुन्न महल से
अमरत बरसै
प्रेम आनंद है साधू अन्हाय
झडी लागै -

तेच क्षितीमोहनबाबू पुन्हा बुधवारच्या प्रार्थना सभेसमोर बोलताहेत, "अन्धकार थेके आमादेर आल्तोते नि ए जाओ तोमार जे दोखीन मुख तमसो मा ज्योतिर्गमय ।" त्यांचा तो धीर गंभीर स्वर गिरीकंदरात घुमणाऱ्या पुरुषमेघासारखा गर्जत होता. घुमत होता.

मौशाई आमचे भूगोलाचे शिक्षक होते आणि गुरुपल्लीमध्येच राहात होते. त्यांची मुलगी सुप्रिया आणि मुलगा वामन दोघांही माझ्याबरोबरच शिकायला होते. पण तरीही मी त्यांच्यासमोर घाबरून थरथर कापत असे. त्यांचा राग फारच कडक होता.

प्रश्न विचारल्यावर उत्तर आलं नाही तर दोन्ही हात मागे बांधून हलुहलू अगदी कठोर दृष्टीने रोखून पाहात जवळ येत आणि एकदम पवित्रा बदलत वेणी पकडत, “क्यों देवी, घरून पाठ करून आली नाहीस.” त्यांच्या मुठीत पकडली गेलेली कुणा विद्यार्थ्याची शेंडी असो की कुणा विद्यार्थिनीची वेणी सारख्याच निर्दयतेने हिसकली जायची. एकदा तर एका ब्रात्य मुलाचे काही केसच त्यांनी मुठीत धरून रागाच्या भरात उखडले. त्यांचा मुलगा वामन आमच्या वर्गातील ब्रात्य मुलांतला प्रमुख होता. आपल्या लहानखुऱ्या चणीने आणि धारदार आवाजाने तो दूरवरूनच ओळखता यायचा. एक दिवस आपल्या वडिलांच्याच तासाला काहीतरी ब्रात्यपणा करताना तो रंगे हाथ पकडला गेला तेव्हा गुरुजींनी त्याची शेंडी मुठीत धरून आवश्यकतेपेक्षा अधिकच जोरात हिसकली होती, “पहा, तुम्ही सगळेजणही पहा, ब्रात्यपणा केलात तर तुमच्या केसांचीही अशीच अवस्था होऊ शकते.”

अनिल चंदा खूप वर्षे गुरुदेवांचे खाजगी सचिव होते. नंतर तेच आम्ही कॉलेजमध्ये गेलो तेव्हा आमचे राजनीतीचे प्रोफेसर झाले. अनिलदांबरोबर त्यांच्या सर्व विद्यार्थ्यांचं एक वेगळं नातंही होतं. भूक लागली तर कधीही आम्ही विद्यार्थी त्यांचं दार वाजवू शकत होतो आणि रानीदीच्या स्निग्ध स्नेहपूर्ण हास्याने आमची अर्धी भूक पळून जायची. कधी माशाचे कटलेट, कधी काप, कधी बोराचं लोणचं आणि बरोबर कागदासारख्या पातळ लाटलेल्या रोट्या. आम्हा कॉलेजकंपनीला दूर दूर फिरायला घेऊन जाण्याचा आवडता प्रस्तावही नेहमी अनिलदाच ठेवायचे.

एकदा ते आम्हाला घेऊन राजमहलला गेले होते आणि एकदा बनारसला. बनारसला राजघाटस्कूलमध्येच आमची राहण्याची चांगली व्यवस्था केली होती. दिवसरात्र आम्हाला इकडेतिकडे पुष्कळ फिरवून, मनसोक्त नौकाविहार करवून, अनिलदांनी आम्हा सर्व कंपनीला चाट खिलवून आणलं होतं, पण तरी आमचं मन भरलं नव्हतं. पुन्हा एकदा टांग्यात बसून विश्वनाथाच्या गल्लीतून फिरण्याची

तीव्र इच्छा आमच्या अविवेकी मनात प्रबळ झाली आणि यावेळी आम्ही एक भयानक दुःसाहसी बेत केला. चोरून, आमच्या उदार मनस्क गुरूंची परवानगी न घेता आम्ही एक टांगा बोलावला, बघता बघता त्यावर एक चादर ताणून बसवून पडद्याची व्यवस्था केली गेली. मग काय, आम्ही काही विद्यार्थिनी त्या टांग्यात स्वार होऊन शहरात फिरायला बाहेर पडलो. आम्ही विचार केला की, अनिलदा आम्हाला पुष्कळ फिरवून छात्रावासात आत्ताच पोचवून गेले आहेत. आता संध्याकाळपर्यंत काही ते आम्हाला पहायला येणार नाहीत. त्यांना वाटेकडी आम्ही सगळ्या थकून झोपल्या असू. ते स्वतः जागे होऊन रात्रीच्या जेवण्यासाठी आम्हाला बोलवायला येतील तोपर्यंत आम्ही परतलेल्या असूच. पण नराने मनात योजलेलं असतं एक ते नारायणाने भंग केलं नाही असं कधी घडतं का? आम्ही मनसोक्त विश्वनाथ गल्लीतून फिरलो, कचोऱ्या खाल्ल्या, ढोपरापर्यंत रेशमी काचेच्या बांगळ्या भरल्या, एका बंगाली दुकानातून दोरव्याच्या साड्या खरेदी केल्या आणि पान खाऊन ओठ लाल करून पुन्हा त्या पडदानशीन टांग्यात मुसलमान जनाना असतो तशा स्वतःला कोंबून घराकडे चाललो. “अजून खूप वेळ आहे, टांगेवाले बाबू, सहा वाजेपर्यंत आम्हाला पोचायचं आहे आणि टांगा फाटकापासून थोडा लांबच उभा करा. समजलं ना?” आम्ही सांगितलं पण त्याला समजलं तरी तो काय सहापर्यंत आम्हाला पोचवणार? वाटेतलं रेल्वेचं फाटक बंद होतं आणि खूप वेळ प्रतीक्षा केल्यानंतर एक म्हातारी मालगाडी रडतखडत आली आणि तिथेच दम सोडून बंद पडली. शेवटी सर्वसंमतीने असं ठरलं की आता दुसऱ्या लांबच्या मार्गाने फिरून परतायचं, अनिलदांची क्षमा मागायची. पण आमचा अपराध काय सामान्य होता? टांगेवाल्याने घोडा वळवला अन् बरोबर इतर विद्यार्थ्यांचे दल घेऊन आलेले अनिलदा तिथे समोरच भेटले. मला तर आजही त्यांची रागाने आग ओकणारी नजर आठवून कापरं भरतं. त्यांचा तो फणफणलेला चेहरा पाहून आम्हाला त्यांना काही सांगण्याचं धाडसच झालं नाही. टांगेवाल्याचं भाडं देऊन त्यांनीच टांगेवाल्याला निरोप दिला आणि मग जो काही भडिमार झाला, “शरम नाही वाटत तुम्हाला? छी: छी:! तुम्ही आश्रमातल्या मुली, माझ्या जबाबदारीवर मी तुम्हाला इतक्या लांब फिरायला घेऊन आलो, हा टांगेवाला तुम्हाला सगळ्यांना घेऊन कुठे पळून गेला असता मग?”

आमच्या सर्वांच्या माना एकसाथ शरमेने खाली गेल्या, एखाद्या खंद्या शिकाऱ्याने डक-शूटिंगमध्ये बदकांची माळच ठो ठो करत खाली पाडावी तशा.

राग, मनस्ताप, दुःखावेग यांनी त्यांचा कंठ दाटून आला होता. त्यांच्याकडे नजर वळवून पाहण्याचं साहस आमच्यापैकी कुणाकडेच नव्हतं. नंतर अक्षरशः त्यांच्या पायावर डोकं ठेऊन पुन्हा पुन्हा आम्ही क्षमा मागितली होती आणि मोठ्या मुष्किलीने त्यांना पटवू शकलो होतो. पण ते इतक्या लवकर आम्हाला शोधायला कसे आले आणि त्यांना आम्ही टांग्याला चादर बांधून विश्वासाचा दर्शन करायला गेल्याची वार्ता कुणी दिली होती?

“मला माहीत होतं तुम्ही टांग्यावर ताणून चादर बांधून एकदम मुसलमानी जनाना बनून फिरायला बाहेर पडला होतात ते. अरे, मग एखादा अर्धा बुरखा पण का नाही मागवला कुठून तरी?” रागाने ते आमच्यावर गर्जतच होते.

जेव्हा आम्ही टांग्यावर चादर बांधून तयारी करत होतो तेव्हाच, आमच्याबरोबरच काशीला आलेल्या एका विद्यार्थ्याने आम्हाला पाहिलं होतं. ते विद्यार्थी म्हणजे मथुरेचे एक सिध्दे साधे सरळ स्वभावाचे पंडितजी होते. वयाने ते आमच्यापेक्षा मोठे होते. त्यांची वेशभूषा पण काहीशी विचित्र असायची. धोतर कुडता त्यावर घट्ट लाल रंगाचं जाकीट आणि त्यावर एखादं मोठं फूल खोचून लावलेलं –

पंडितजी आले की मुली म्हणायच्या, ‘पहा, तिथे लाल इंजिनाची सर्चलाईट चमकते आहे.’ आमच्या हसण्याला पंडितजी नेहमीच जणू त्यांच्या व्यक्तित्वाला अर्पण केलेल्या विजयमाळेप्रमाणे स्वीकारायचे. मुलीही त्यांच्या सरळ भोळ्या स्वभावाचा अधिकच गैरफायदा घ्यायच्या, ‘पंडितजी, जरा धावत जाऊन पान आणाल? आणि एक, जरा एक हंडी चमचम आणाल, चांगलं खास? काशीमध्ये चमचम फार छान मिळतं असं ऐकलंय!’ ‘जरूर आणीन,’ आणि थोड्या वेळातच घामाने चिंब होऊन धावत पळत पंडितजी हंडीभर चमचम आणि मघई पानांचा पुडा घेऊन येत. त्या दिवशी तेव्हा त्यांनी आम्हाला बाहेर जायची तयारी करत असताना पाहिलं तेव्हा आम्हाला वाटलं की पंडितजींचा भोळेपणा कधी कधी काही मूर्खपणा करून बसू शकतो तेव्हा जे काय आहे ते त्यांना स्पष्ट सांगून टाकावं, “पंडितजी ऐका,” आम्ही आमच्या आकर्षक हास्याचा प्रयोग त्यांच्यावर

करत म्हटलं, “आम्ही विश्वनाथाच्या दर्शनाला जात आहोत, लगेच उलट्या पावली माघारी येत आहोत, पण तुम्ही कुणालाच काही बोलू नका.”

पडदा ताणून बाबा विश्वनाथाच्या दर्शनाला निघालेल्या धर्मपरायण विद्यार्थिनींचे हे आत्मनिवेदन ऐकून पंडितजींना हरवल्यासारखंच झालं, बेत त्यांना कळल्यामुळे स्वतःचं महत्त्व वाटून बिचारे फुशारून गेले, “जा, जा खुशाल जा. मी आहे ना. जोपर्यंत आपण परत येत नाही तोपर्यंत मी इथेच इकडे तिकडे फिरत राहीन – शतपावली करेन.” पण त्यांच्या त्या शतपावलीची आम्हाला फारच किंमत मोजावी लागली. काही वेळातच अनिलदाही सहज फिरत तिथूनच आपल्या कॅपकडे चालले होते, त्यांनी हसून विचारलं, “काय रे पंडित, काय करतो आहेस असा इथे? मुलींनी पुन्हा चमचम आणून देण्यासाठी बोलावलंय का?”

“वा! आज तर त्या स्वतःच चमचम खायला आताच गेल्या आहेत. पण मी हे तुम्हाला कसं सांगणार? सांगायची परवानगी नाहीये सर, पण टांग्याला पडदा वगैरे लावून गेल्यात.” आणि काय! त्या मूर्ख पंडिताने आम्हा सर्वांना आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभं केलं.

गुरुपत्नीचे श्री. ललितमोहन गुप्त आमच्या अध्यापक मंडळाचे सदस्य नसूनही आमचे गुरु होते. त्यांची मोठ्ठी मुलगी पारुलदी, गुरुदेवांचे तत्कालीन सचिव डॉ. धीरेंद्रमोहन सेन यांची पत्नी होती, मधली अनिमा आमच्याबरोबर शिकत होती, आणि तिसरी नीलिमा तेव्हा शाळेच्या पाठ-भवनची विद्यार्थिनी होती. आज तीच नीलिमा रवींद्र संगीताची एक ख्यातनाम गायिका आहे. ललितमोहन बाबूंकडे वारंवार जाणं व्हायचं, कधी निबंध लिहिण्याच्या निमित्ताने, कधी एखाद्या कठीण पदाची व्याख्या करण्यासाठी आणि प्रत्येक वेळी ते कपाटातून शोधून शोधून स्वादिष्ट मिठाईची बशी सजवून समोर ठेवत- चंद्रपूली, गजा, चमचम, खीरेर संदेश आणि खास माझ्यासाठी तर घरात नसली तर बाहेरून मागवून स्टोव्हवर फ्राय मछली करून दिली जाई. त्यांच्या सीमान्तिकेत गार दगडी पायऱ्यांवर बसून केलेल्या गोष्टींमुळे आश्रमीय जीवनातले कित्येक मधुर क्षण त्यांच्या स्नेहाने अधिक मधुर झाले होते. गांधीजींचा त्यांच्यावर अनन्य लोभ होता. ‘मासीमां’, त्यांची पत्नी बहुतेक वेळी आजारी असायची. तिच्या उशाशीच चरखा घेऊन

मला म्हणायचे, “बाई ग, तू निश्चितच मागल्या जन्मात बंगाली असली पाहिजेस, त्याशिवाय का माशाचं डोकं घालून शिजवलेली चणा डाळ इतकी आवडीने खातेस?”

आता माझे समीक्षक माझ्या ह्याच वैशिष्ट्यावर बरोबर घाव घालतात. इंग्रजीत ‘शोल्डर शॉट’ म्हणतात ना, तसा. “शिवानीच्या साहित्यात आहेच काय? तर एकदम बंगाली शैलीचा भावुक चमत्कार.” पण निंदा नालस्तीच्या कर्णकटू कोलाहलातूनही आज मला आपल्या त्या विस्मृत गुरुचा स्नेह स्निग्ध स्वर स्पष्ट ऐकू येतो, “बाई ग, तू मागच्या जन्मात नक्कीच बंगाली असणार.”

एकदा ललितमोहनबाबूंच्या ‘सीमान्तिका’मध्ये बसलेले असतानाच अफलातून आयडिया सुचली होती. त्या काळात पायात तो विलक्षण जोश नसता तर मौलाना आदमुद्दिन साहेबांचा झाडू माझ्या पाठीवरच बसता. मौलाना साहेब सीमान्तिकाच्या बरोबर समोरच तयार झालेल्या एका नवीन घरात राहात होते. अतिशय गंभीर, रुक्ष मुद्रा, तुर्की टोपी, विचित्र पायजमा आणि एक नवीनच नमुन्याचा पायघोळ कोट. आम्ही त्यांना नमस्कार केला तरी प्रतिसाद नसे, चेहऱ्यावर एखादीही स्मितरेषा नसे. त्यांच्या अशा तुसड्या स्वभावामुळे आम्ही जाणूनबुजून मुद्दाम चिडविण्यासाठी उगीचच अभिवादन करत असू, “मौलाना साहेब, सलाम” आणि मौलाना आमच्याकडे डोळे वटारून जणू आमचं भस्म होईल अशा नजरेने रोखून पहात निघून जात. एकदा मौलाना असेच मोठ्या सुट्टीत ढाक्याला गेले आणि परतले तेव्हा सगळ्या आश्रमात अफवा पसरली की आपले संन्यासी मौलाना ढाक्याहून एक सुंदर बेगम घेऊन आले आहेत. पाहिलं कुणीच नव्हतं, पण शपथपूर्वक वर्णनात मग्न की वा, काय रंग आहे तिचा, आणि आंब्याच्या लांब फोडीसारखे डोळे? कुणी तिचे अर्धा डझन रेशमी कुडते दोरीवर वाळत पडलेले पाहिल्याचे सांगे, कुणी कचरा फेकण्यासाठी दरवाजा उघडून ती बाहेर आली असता हिरव्याकंच बांगड्यांनी सुशोभित असं तिचं गौरवणीं मनगट पाहिलेलं सांगे. आता इतकं ऐकल्यावर तिला पाहिल्याशिवाय आम्हाला जेवणखाण सुचणं कसं शक्य होतं? धाडसानी सतत टेहळणी करून झाली पण बुरखा तर दूर, साधा बायकी रूमालसुद्धा दोरीवर वाळत असलेला दृष्टीस पडला नाही.

आता आली का पंचाईत!

नेहमीप्रमाणे मांजराच्या गळ्यात घंटा बांधण्याचं दुर्धर काम माझ्यावर सोपवलं गेलं. मौलाना साहेबांच्या घराच्या मागच्या बाजूस एक मोठा कचऱ्यासाठी ठेवलेला ड्रम होता. त्यावर चढून उंच खिडकीतून आत डोकावून पाहिलं असतं तर निश्चितच त्या ढाक्याच्या रूपवतीचं, ढाकेश्वरीचं दर्शन घडलं असतं. पण त्या उंच ड्रमवर चढणं काही सोपं नव्हतं. तरी कसंतरी पाय उंचावून त्यावर चढले, पदर कमरेशी खोचला आणि झेप घेऊन खिडकीच्या काचेला धरून लोंबकळले. पाहिलं तर खोली रिकामी होती. इकडे तिकडे एखादी लुंगी पडलेली होती आणि मौलाना झाडू हातात घेऊन कमरा झाडत होते. थोडं भीतीने, थोडं त्यांच्या विचित्र अवताराकडे पाहून माझे दोन्ही हात डळमळले आणि खटाक्कन खिडकीला बांधलेली दोरी तुटून खाली आली. मौलानानी दचकून वर पाहिलं आणि बहुदा ते झाडू घेऊन मला पकडायला पळत येऊ लागले. मी धाडकन खाली उडी मारली आणि पळ काढला तो ललितमोहन बाबूंच्या घरी खूप वेळ दडून बसण्यासाठी. त्यांची ती हरिणाक्षी बेगम पाहण्याचं कुतुहल मी पुन्हा दाखवलं नाही.

एकदा पूज्य हजारी प्रसादजींनी त्यांना एका संस्कृत साहित्यिक सभेत 'हदीस'वर बोलायला आमंत्रित केलं. तर सुखमय बाबूंना चिंता पडली की "आता त्याचा अहवाल कसा लिहिणार?"

"आपण काळजी करू नका", पंडितजींनी त्यांना आश्वासित केलं, "मीच हे सगळं सांभाळीन."

आणि मग आठ श्लोकांमध्ये त्या सभेचा उत्कृष्ट अहवाल लिहून पंडितजींनी त्या सभेला आश्रमाच्या इतिहासात स्मरणीय बनवून ठेवलं होतं. त्यातील एकच श्लोक माझ्या हाताला लागला आहे.

सद्यःस्नान समापनान्तर धुतप्रोदभासि काकांगना ।
 दीप्तिं चोरण तत्परां नवतरां टोपी वहनन्मन्ध्यंसौ ॥
 किंचिद्बद्ध वटप्ररोह जटिलां दाढी समाभ्रेढयन् ।
 मौलानाऽऽदमुद्दीन साहिब वदो हदीसमाख्यातवान् ॥

आंधोळ झाल्याबरोबर आपले पंख झाडून टाकणाऱ्या कावळ्याच्या पत्नीचे तेज चोरण्यात तत्पर अशी टोपी डोक्यावर धारण केलेले,

वडाच्या नुकत्याच थोड्या थोड्या वादू लागलेल्या पारंब्यासारखी घनदाट दाढी असणारे मौलाना आदमुद्दीन साहेब हदीसवर बोलले.

आपल्या आणखी काही गुरुजनांच्या उल्लेखाशिवाय मला 'गुरुपत्नी'च हे वर्णन अपुरं वाटत आहे.

श्री. शैलरंजन मजूमदार, शान्तिमय घोष आणि इंदिरादेवी. हे तिन्ही माझे संगीत शिक्षक होते. शैलजदा चणीने लहान, गौरवर्णी आणि हसणं एखाद्या लहान मुलासारखं निर्मळ. मी कधीही त्यांना कुणावर रागावलेलं बघितलं नाही. डोळे बंद करून प्रत्येक गाणं स्वतः एकदा म्हणून आम्हाला संगीत शिकवण्याची त्यांची आपली स्वतःची अशी एक वेगळी पद्धत होती. कधी कधी स्वरलिपीची पुस्तिका आमच्यासमोर उघडून ठेवत, - "बघ, ही ओळ अशी एकदम सपाट स्वरात नाहीये."

बहुदा हेच कारण आहे की इतक्या मनोभावाने या उदार संगीत गुरुने दिलेलं अपूर्व दान त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या गळ्यातून पक्कं रुजून राहिलं. त्यांची कोणतीही विद्यार्थिनी रवींद्र संगीताच्या स्वरलिपीच्या सादरीकरणात कधीही लहानशीही उणीव कधी राहू देऊ शकणार नाही. शान्तीदांकडून गाणं शिकण्यापेक्षा अधिक आनंद गाणं ऐकण्यात होता. अलिकडेच त्यांनी गायलेली लॉग प्लेईंग रेकॉर्ड, 'कृष्णकली आमी तारेई बोली' ऐकली आणि तीस वर्षांपूर्वी जेव्हा गुरुदेवांच्या उपस्थितीत शांतीदांनी ते गाणं आम्हाला ऐकवलं होतं ती संध्याकाळ स्मृतिपटलावर जागी झाली.

कालो? शे जे जतई

देखेद्वी तार कालो होका

कालो हरिण चोख ॥

किती आश्चर्याची गोष्ट आहे इतक्या वर्षांनंतरही त्या गळ्याची जादू अजूनही तितकीच मोहक आहे, तितकीच महान भव्य आहे! इंदिरा देवी काही विशेष प्रसंगी गायल्या जाणाऱ्या गाण्यांची रिहर्सल घ्यायच्या. श्रीमती इंदिरादेवी चौधरानी या गुरुदेवांची सख्खी भाची होत्या. एके काळी त्या आपल्या सौंदर्यासाठी बंगालमध्ये प्रसिद्ध होत्या. एखाद्या मुघल कलाकृतीत शोभणारी त्यांची चेहऱ्याची

ठेवण पाहूनच गुरुदेवांनी त्यांचं ना ठेवलं होतं 'बीबी'. लांबुळका चेहरा, त्याच्या दिव्य सौंदर्याला वयाच्या सुरुकुत्याही परिणाम करू शकल्या नव्हत्या. भांगात रुजलेले थोडे विरळ केस, आणि जरीच्या सुंदर काठांच्या शान्तिपुरी साड्या, आम्ही तर त्या किनारीतच बुडून गाणं म्हणण्याचंच विसरून जायचो. एक हात गुडघ्यावर उलटा ठेऊन दुसऱ्याने ताल देत त्या आडव्या-तिरप्याचा महिमा समजावत. तालात हा त्रिताल गोत्री असून नेहमी आडवा कसा चालतो, ब्राह्मसंगीतातील गांभीर्य हा किती सुंदरतेनं नटवतो वगैरे वगैरे. ब्राह्मसंगीताबरोबर ध्रुपद शैलीचा अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे. कुठेतरी वाचलं होतं की ब्राह्मसंगीताला विश्वसंगीत म्हटलं तरी अतिशयोक्ती होणार नाही. महर्षि देवेंद्रनाथांच्या वेळेपासून अधिकांश ब्राह्मसंगीत रचना ध्रुपदाच्या अंगानेच झाल्या आहेत, गुरुदेवांनी, दीनूदांनी अनेक गीतांना ध्रुपदातच नटवलं आहे. ताल देत इंदिरा देवी तीच गाणी शिकवत, गात, भावविभोर होऊन जात -

तारे आरती करे
चन्द्र तपन
देव मानव वन्दे चरण -
किंवा
जा हारिये जाय
ता आगाले बशे
रईबे कत आर -

रवींद्र संगीताशिवाय हिंदुस्थानी शास्त्रीय पद्धतीच्या संगीत शिक्षणाचीही व्यवस्था होती. नृत्यामध्येही मणीपुरी, कथकली नृत्यासाठी कुशल शिक्षक होते. शान्तिदांनी तर सीलोनला जाऊन कैण्डीचं नृत्य आत्मसातच केलं नाही तर आश्रमातील वेगवेगळ्या उत्सवात सादरीकरणही केलं. त्याचप्रमाणे मृणालिनी स्वामीनाथन (साराभाई) यांनी जावा नृत्यातील नवनवीन प्रयोग करून गुरुदेवांच्या अनेक नृत्यनाटिकांना आणखीनच मनमोहक बनवलं होतं. आणि कथ्थक नृत्याचा पहिला प्रयोग केला होता आश्रमात नवीनच आलेल्या आशा ओझा यांनी. त्यांचं कथ्थक शैलीत प्रस्तुत केलेलं 'माया वन विरहिणी हरिणी - गहन स्वप्नसंचारिणी' हे नृत्य खूपच प्रशंसा प्राप्त करून गेलं होतं.

अशा वेगवेगळ्या कार्यक्रमांसाठी कलाभवनच्या एका मोठ्या पेटाऱ्यात तऱ्हेतऱ्हेचे पोशाख असत. मुकुट, कुण्डलं, घुंगरुही असत. रंगभूषा करत कधी गौरी दी (श्री नन्दलाल बाबूंची मोठी मुलगी), कधी हीरेंद्रदा तर कधी स्वतः मास्टर मोशाय (श्री नंदलाल बसु.) एकदा पठाणाच्या भूमिकेत अवतरलेल्या माझी चुलत बहीण मोहिनीचा मेकअप इतका सुंदर झाला होता की मी सुद्धा तिला ओळखू शकले नाही. तिचा उंचनीच बांधा, रोहिला पठाणासारखा गौरवर्ण, धारदार तीक्ष्ण नासिका यामुळे कुशल मेकअपमनची आवश्यकताही नव्हती. पण मास्टर मोशाय आणि मासोजींनी हातात ब्रश घेतला आणि सोन्याला सुगंध मिळाला. ती स्टेजवर आली तर पुऱ्या सिन्हा सदनात एक आश्चर्याची लकेर उठली, कुजबूज झाली, कोण असेल? बहुदा बोलपूरहून कुणा खऱ्या पठाणालाच पकडून आणलं आहे! या नाटकातील पात्रांना नाटक संपल्यावर एक मेजवानीही मिळायची. ही मेजवानी द्यायच्या किचन अध्यक्षा सरोजिनी देवी. खास आपल्याकडे दडवून ठेवलेल्या रसगुल्ल्याच्या हंडीतील रसगुले बाहेर काढून त्या त्यांच्या ताटातून वाढत आणि 'वाल्मिकी प्रतिभा' नाटकातील त्यांच्या अभिनयाची तारीफ करत. सुशीला तर खरीखुरी लक्ष्मी वाटत होती, आणि सरस्वती बनलेली प्रतिभा सेन राय, 'वा, काय दिसत होती', असं म्हणत तिच्या ताटात दोन रसगुले आणखी पडत. 'अन्नपूर्णसारख्या असणाऱ्या सरोजिनीदींना कोणीच विद्यार्थी विसरणार नाहीत. आश्रमाशी त्यांचा फार जुना संबंध होता. एकुलता एक पुत्र रोमेनचं आकस्मित निधन घालं आणि त्याची बायको रानूला घेऊन त्या श्रीनिकेतनमधून शान्तिनिकेतनला आल्या. गुरुदेवांनी त्यांना भोजनालयाचं अध्यक्ष बनवून त्यांच्यावर जबाबदारी सोपवली. आश्रमातील असंख्य विद्यार्थ्यांच्या जेवणाखाण्याची व्यवस्था बघताना त्यांना आपल्या पुत्रशोकाचा थोडा विसर पडू शकला. काही महिन्यांनीच त्यांच्या नातीचा 'स्मृती'चा जन्म झाला. ती पाच वर्षाची होते तो दुर्दैवाने एका बैलगाडीखाली येऊन चिरडून गेली, सरोजिनीदींना शोक आवरणं फार कठीण होतं. दुःखाने त्या वेड्याच झाल्या. पण तरीही गुरुदेवांनी त्यांच्यावर सोपवलेल्या कामाची त्यांनी कधीही हेळसांड केली नाही. एकेका विद्यार्थ्याकडे जातीने लक्ष देत. कुणाला काय हवंय, जेवणात काय त्रुटी आहेत, स्वतः कधी डाळ घेऊन वाढायला लागत तर कधी भाजी वाढायला येत. कोणी आजारी असलं तर पळत चौकशी करायला येणार, कधी खिचडी करून पाठवणार

तर कधी खीर. एप्रिल आणि मे हे दोन महिने आश्रमात फार कठीण असत. इतकं गरम वारं यायचं की कान ठणकत, तहान लागली तरी नळाचं गरम पाणी पिववत नसे. सरोजिनीदी मग कुठूनतरी लिंबू मिळवून पातेलंभर सरबत बनवत. 'उन्हात जाऊ नका, बाहेरून आल्या आल्या पाणी पिऊ नका' असे सल्ले देत राहात. असं वाटायचं की आम्ही आमच्या घरीच आहोत आणि आमची आईच आमची काळजी करते आहे.

आश्रम म्हणजे एक सुखी कुटुंबच होतं. त्याचा प्रत्येक सदस्य दुसऱ्याशी रक्ताच्या नात्याने जणू बांधला गेला होता. विद्यार्थ्यांची संख्या कमी नव्हती तरीही एक दुसऱ्याशी आपलेपणाने परिचित होते. कधी कधी आश्चर्य वाटतं की तिथे देशविदेशातील असंख्य विद्यार्थी विद्यार्थिनी एकत्र शिकत होते. पण तिथे देश, जाती, उच्च नीच अशी कोणतीही गुंतागुंत कधी निर्माण झाली नाही. भगवे वस्त्रधारी, डोक्याचे मुंडण केलेले बौद्ध विद्यार्थी यांना कुणीही कधी हसले नाही. पायात खडावा घालणाऱ्या, लांब शेंडी धारण करणाऱ्या विद्याभवनच्या विद्यार्थ्यांची कुणी कधी चेष्टा केली नाही. ज्याच्या व्यक्तित्वाच्या उदार सावलीत आश्रम फुलला होता, वाढला होता, ती छाया दिवसरात्र ह्या आश्रमाची रक्षणकर्तीही बनली होती.

काही वर्ष श्री. बलराज सहानी आमचे अध्यापक होते. त्यांच्या इंग्रजीच्या वर्गात त्यांचे एकाहून एक मौलिक प्रयोग चालत. कधी कधी एखाद्या वर्तमानपत्राचं संपादकीयच आमच्या हातात देऊन म्हणत, 'याचा सारांश आपल्या भाषेत लिहून आत्ताच्या आत्ता मला दाखवा.' कधी वर्गातच आपल्या नव्या गोष्टीचं कथानक ऐकवत. त्यांची पत्नी दमयंतीदी आमच्याच छात्रावासात राहात होती. त्याच्याइतका सुंदर, आनंदी चेहरा पुढे संबंध आयुष्यात मला पहायला मिळाला नाही. आमच्यापेक्षा वयाने मोठ्ठी असूनही त्यांचा पुष्कळ वेळ आमच्याच खोल्यातून जाई. गोरा पान रंग, कुरळे केस आणि सरळ नाक. डोळे नेहमी काचेच्या गोळ्यांसारखे चमकदार दिसत. त्या काळी पंजाबी मुली एकाच रंगाचा सूट वापरत. गडद रंगाची सलवार तशाच रंगाचा कमीज आणि कडक स्टार्च केलेली रंगहीन ओढणी आपल्या कमनीय बांध्यावर लपेटून दमयंतीदी वाऱ्यासारखी माझ्या खोलीत घुसायची. माझ्या हातातलं पुस्तक हिसकावून बाजूला ठेवायची आणि म्हणायची,

“अभ्यासू मुली, ही रात्र काय पुस्तकं वाचण्यासाठी आहे? जा, कुठूनतरी ढोलक घेऊन ये जा, मजा करू, मैफल जमवू.”

मग काय, बघता बघता ती आम्हा हिंदीभाषिक विद्यार्थ्यांचं दल, आपल्या उंच स्वराने आणि ढोलकीवरील सराईत थापेने हैमलीनच्या पुंगीवाल्याप्रमाणे माझ्या खोलीत खेचून आणायची. तांबूस दुपट्टा ती डोक्यावर मुंडाशासारखी गाठ देऊन अडकवायची. कानामध्ये चेरीचा गुच्छ झुलावा तसे तांबूस मोत्यांचे गुच्छ आणि गळ्यातही तशीच मोत्यांची दुहेरी माळ, गाण्यातल्या आरोह, अवरोहांबरोबर हलत मोहक प्रभा पसरवत असायची. त्या चेहऱ्याचं आम्हाला एखाद्या किशोरवयीन देखण्या राजकुमाराच्या सुदर्शनाइतकं आकर्षण वाटायचं. आपल्या सुडौल पायात ढोलक दाबून धरत ती एक धमाकेदार थाप देत गायची,

अद्धी राती-

चन्न तारे परशु प्यारा अंख मारे

परशुरामा मत्था सडेया -

दिल मेरा जीता तैने -

आज ती आनंदमयी दमयंती नाहीये, पण कधी अचानक ढोलकीवरील ती विस्मृतीत गेलेली थाप, कित्येक वर्षांपूर्वीची ती रसिली मैफल मनात खेचून आणते.

क्षितीजदाही आमचे असेच एक आनंदी प्रोफेसर होते. शाळेत ते कधी इंग्रजी शिकवत, कधी व्याकरण, कॉलेजमध्ये पुन्हा ते इंग्रजीचा वर्ग घेत. सहलीत, गाण्यात, विनोदी किस्से सांगण्यात क्षितीजदांची कुणीच बरोबरी करू शकणार नाही. त्यांचं आकर्षक व्यक्तित्व, कधी कधी ते खादीची शेरवानी घालत तेव्हा अधिकच खुलून दिसे. एकत्र सहभोजनाच्या शेवटी तेव्हा “कसं वाटलं?” असं वेगवेगळ्या स्वरात मोठ्या आवाजात विचारण्याचा जणू नियमच ठरून गेला होता आणि एका स्वरात, त्याच आवाजात सगळे विद्यार्थी ओरडून उत्तरत, “फार छान.”

“कसं वाटलं?” असं उंचरवाने घोषणेसारखं म्हणायचं काम नेहमी क्षितीजदांकडे सोपवलं जात होतं. बंगाली गीतांशिवाय ते इंग्रजीतील लोकप्रिय

गाणीही छान समरसून सादर करत. साधारणपणे सहलीहून परतताना सर्वात पुढे राहून आमचे हे अध्यापक आपल्या गंभीर स्वराला अधिकच गंभीर डूब देत गात -

वीप नो मोर माई लेडी
ओ वीप नो मोर टुडे
वी विल सिंग ए सांग
फॉर द ओल्ड
कैनटकी होम
ओल्ड कैनटकी
फार अवे!

गुरुदयाल मल्लिकसुद्धा आमचे इंग्रजीचे शिक्षक होते, परंतु शिक्षक असण्याशिवाय ते आमचे चाचाजी होते. त्यांची पुतणी आमच्याबरोबर शिकत होती. पांढरी शुभ्र भव्य दाढी, स्नेहाने भरलेले मोठमोठे डोळे, तेजःपुंज प्रशस्त भालप्रदेश. गुरुदयाल मल्लिक आश्रमातील जणू एक कल्पवृक्षच होते. त्यांच्या सावलीच्या सोबतीने कित्येक विद्यार्थ्यांनी मनातील इच्छा पूर्ण होण्याच्या अपेक्षा व्यक्त केल्या होत्या. त्यांच्या आठवणीबरोबर माझ्या एका मूर्खपणाचेही मला स्मरण होतं. मी तेव्हा इंटरची विद्यार्थिनी होते. त्या काळात आश्रम कलकत्ता विश्वविद्यालयाचा एक उपविभाग होता, आणि आम्हाला परीक्षा देण्यासाठी विद्यासागर कॉलेजात जावं लागायचं. सौंदर्यवती संध्याचा माझा तिथेच परिचय झाला. संध्याला विधात्याने आपल्या विलक्षण रूप-शलाकेने स्पर्श केला होता, एवढंच नाही तर लक्ष्मी आणि सरस्वती दोघीही तिला हात धरून परीक्षा केंद्रावर सोडायला येत होत्या. जॉमेट्रीची सगळी अवघड प्रमेये तिच्या जिभेच्या टोकावर असत आणि वेळेच्या आधीच प्रश्नपत्रिका पूर्ण सोडवून ती स्वस्थ बसायची. तिची मोठ्ठी बहीण रांगादी ही कलकत्त्यातील एका लक्षाधीश मारवाडी व्यावसायिकाची पत्नी हाती. ती तिला पोचवायला यायची, एका मोठ्या मोटारगाडीतून आणि परत न्यायला दुसऱ्या गाडीतून. संध्याच्या केसांची वेणी बेडूक गिळालेल्या सापासारखी जाड आणि टाचेपर्यंत रुळणारी लांब. वर्ण इतका स्वच्छ गोरा की, कुठेही एखादी सावळी छटा किंवा डाग नाही. तिने आपण अनुभवलेला सल्लाही देऊन टाकला आम्हाला.

“ब्रह्मदेशात सगळ्यांचीच कांती इतकी सुंदर असते कारण चंदनाचा लेप लावतात ना सगळे.” मग काय आश्रमातली कुणाही विद्यार्थिनीचे गाल मलयगिरीच्या स्पर्शाविना राहिले नाहीत.

संध्याचे वडील बर्मामधील प्रसिद्ध उद्योगपती होते. त्यांच्या तांदळाच्या गिरण्या होत्या. म्हणूनच बहुधा त्यांची मुलगी पण असली हंसराज बासमतीचा दाणा होती. तशीच लांब नाजूक शुभ्र सफेत आणि सुगंधी. ती बर्माला निघून गेली. जाताना तिने आपलं एक सुंदर छायाचित्र मला दिलं, “हे चित्र तुला आपल्या क्षणिक सुखद मैत्रीचं स्मरण देत राहील” ती म्हणाली होती. पण तिला कुठे कल्पना होती की तेच चित्र एक दिवस माझ्यासाठी मोठ्या संकटाला आमंत्रण देऊन बसणार आहे.

त्या काळात आश्रमाचे नियम आमच्यासाठी आवश्यकतेपेक्षा अधिकच कठोर बनवलेले होते. खूप दुरुन अफ्रिकेतून आलेल्या एकदम विदेशी उदार वातावरणात वाढलेल्या अशा आमच्या एका विद्यार्थिनीने आपल्या एका मुस्लिम सहाध्यायाला सात पानी प्रेमपत्र लिहिलं आणि आमच्या अडाणी मूर्ख नौकराणीने ते आमच्या फ्रेंच वॉर्डनला सोपवलं. त्याचा दंड पुन्या ‘श्रीभवन’ला भोगावा लागला. पाच नाही वाजले तर हजेरी घेऊन आम्हाला कपाटात बंद केलं जायचं. अगदी सख्खा भाऊ भेटायला आला तरी फ्रेंचदीदी स्वतः दोन तीनदा येऊन डोकावून जायची. एक दिवस, त्या उबलेल्या वातावरणातील दुपारच्या निरस क्षणातच आमच्या सर्वनाशी योजनेचा प्रारंभ उपजला. तेव्हा आश्रमातील खूप मुली लरकाना, लाहौर आणि कराचीच्या होत्या.

त्या मुलींकडे नियमितपणे ‘ट्रिब्यून’ हा पेपर यायचा. ते एक अत्यंत लोकप्रिय वर्तमानपत्र होतं. कराचीच्या एका डॉक्टरवर चाललेल्या, कादंबरीसारख्या रोमांचक विचित्र खटल्याची हकिगत त्यात तेव्हा धारावाहिक स्वरूपात रोज प्रसिद्ध होत होती. पेपर आल्या आल्या ती वाचण्यासाठी झटापट व्हायची. त्या धांदलीत एकदा एक कात्रण जे आमच्या हातात सापडलं त्यानेच आमच्या दुष्ट ग्रहांनाही आमंत्रण दिलं.

त्या कात्रणात एक विवाहविषयक जाहिरात होती. एका विदेशात शिकलेल्या राजपुत्रासाठी एक कॉन्वेंटमध्ये शिकलेली कन्या हवी होती. पैसा अडका, हुंडा,

कुल, गोत्र कसलीही अट नव्हती, केवळ सौंदर्याला प्राधान्य देण्याची गर्वपूर्ण घोषणा होती.

ह्या अशा उद्धट जाहिरातीला तसंच उद्धट उत्तर का बरं देऊ नये? एक तर त्या आमच्या बंदिवासातली उदासी थोडी दूर झाली असती आणि त्या अहंकारी राजपुत्रालाही योग्य धडा शिकवता आला असता.

गद्धेपंचविशीची झिंग अशी तेज की आम्हाला वाहवतच घेऊन गेली. दार लावून आम्ही आमच्या पोरकट योजनेमागे लागलो. पत्र लिहिण्याचं काम माझ्यावर सोपवलं गेलं. योग्य शब्दरचना करण्यात मला सहायक होती कमला मल्लिक, श्री गुरुदयाल मल्लिक यांची पुतणी. कमलाला आंग्ल भाषा चांगली येत होती. तिची कराची कॉन्व्हेंटची झिलई आश्रमातील दबदबा असणारे विद्यार्थीही कळून चुकले होते.

त्या पत्राची आज मी काय तारीफ करू? मला तर वाटत होतं की ती माझी सर्वश्रेष्ठ साहित्यिक रचना होती. पत्र लिहिलं गेलं होतं कुणा काल्पनिक विधवा गंगाबाईकडून, पण माझी षोडशवर्षीय लेखणी जणू दौतीत नाही, ब्रह्माच्या नाभिकुंडातील अमृतामध्ये डुबकी मारून आली होती. त्या गंगाबाईला असं जिवंत केलं की, माझ्या सख्या तर मला वारंवार थांबवून माझ्या लेखणीचं चुंबन घेऊन कौतुक करत होत्या. जाहिरातदाराने आपल्या राजवंशाची घोषणा केली होती म्हणून आमच्या गंगूबाईही त्या कोणत्या अंतःपुराची दारं बाजूला करून धाडसाने भावी जावयापुढे उभ्या राहात होत्या. ती एक काल्पनिक विधवा होती. पण तिच्या वैधव्याच्या विवशतेचं असं चित्र रेखाटलं की अशा विधवा राणीच्या राजकन्येच्या स्वयंवरात रांगेत येऊन उभा न राहण्याइतका तो राजपुत्र नक्कीच हृदयशून्य नसावा. आपल्या एकुलत्या एक मुलीला शिकविण्यासाठी ती शान्तिनिकेतनात आली होती. मग राजकन्येच्या रूपगुणांची प्रशंसा. भाषा इतकी मधुर वापरली होती की, जाहिरातदारच काय कुणी संपादकाने वाचलं असतं तर तोही लग्नाचा फेटा बांधून धडपडत घाईने आश्रमात आला असता. मला आत्ता आठवतंय त्याप्रमाणे शेक्सपिअरच्या 'ट्वेल्थ नाईट' मधील दोनचार चमकदार ओळीही लिहिल्या होत्या. लग्नपत्रिका तर तयार झाली पण बरोबर चित्रंही पाठवायचं होतं. कुणाचं चित्र पाठवायचं? आमच्यापैकी कुणाचं पाठवलं तर पत्रवाहकाने

हातात चित्र घेऊन आम्हाला शोधलं असतं, ओळखलं असतं. आणि मग त्या काळात अधिकारी वर्गाचा एकूण मूड पाहता आमची गठडी वळली असती. मला अचानक आपल्या त्या सुंदर प्रवासिनी मैत्रिणीच्या चित्राची आठवण झाली. ते पाठवण्यात काहीच धोका नव्हता. ती बर्मांमध्ये होती आणि आश्रमातील कुणीच तिला पाहिलं नव्हतं. आणि चित्र इतकं सुंदर होतं की, एकदा पाहणारा चित्रावरून सहज डोळे दूर करू शकणार नाही. झालं, पत्राबरोबर ते चित्रही पाठवलं गेलं. पत्ता होता, 'श्रीमती गंगाबाई, श्रीभवन, शान्तिनिकेतन.' छान बुद्ध बनणार तो घर्मेडखोर पोरटा. आपल्या चेहऱ्यामोहऱ्याचा पत्ता नाही आणि बायको हवी सौंदर्यखनी, कॉन्व्हेंट एज्युकेटेड, मेणाची बाहुली.

अशी मजा येईल ना! श्रीभवनमधील कपोलकल्पित गंगाबाईला शोधत तो येईल आणि आमच्या फ्रेंच वॉर्डनच्या तोकड्या इंग्रजीतून झपाटा खार्ईल, त्याला ती जादूच्या हवाई घोड्यांवर बसवून पिटाळून लावेल.

सगळा दिवस हसत खेळत त्या गंमतीदार कल्पनेत उत्साहाने तरंगत निघून गेला. पण रात्री उशीवर डोकं टेकलं आणि मी दुसऱ्याच कल्पनेने घाबरले. एक कटू सत्य जाणवलं आणि मी खडबडून जागी होऊन उठून बसले. समजा तो आलाच आणि राजकन्या न मिळाल्याच्या रागाने चिडून वॉर्डनला मी लिहिलेलं पत्र दाखवून बसला तर?

मग तर मी मेलेंच. माझी मोठ्ठी बहीण जयन्ती असिस्टंट वॉर्डन म्हणून काम पाहायची. ती काय माझं हस्ताक्षर ओळखल्यावर मला सोडेल? सर्वांनी तिचे अनुकरण करावे असे वर्तन आणि शिस्तप्रियता यासाठी स्वतः गुरुदेवांनी तिला 'भारतमाता' अशी उपाधी दिली होती. माझ्यासारख्या बिभिसणाला आश्रमातील लंकेतून हाकलून द्यायला भारतमातेला जराही संकोच वाटला नसता हे मी चांगली समजून होते. आता काय होईल? मी पांढरी फटक पडले. होस्टेलमध्ये सदैव जागृत असणारी भूक कुठे पळून गेली होती. भूक नाही, तहान नाही, बंगाली दहशतवादी दलाच्या सभासदांप्रमाणे कुठे असली प्राणघातक योजना बनवायला गेले, आता कसंही करून दुसऱ्या युक्तीचे देशी हाथगोळे चालवून त्या अज्ञात दिशेने येणाऱ्या विदेशी लाटसाहेबाला थोपवायला पाहिजे.

सहाय्याच दिवशी पत्राचं उत्तर दिलं आणि आमचे हात पाय थंड पडले. पत्र घेऊन वॉर्डन स्वतः तिथे उभी राहिली होती. “ही गंगाबाई कोण आहे?” तिने विचारलं. “मी आहे.” कमलाने तिच्या हातातलं पत्र पकडत म्हटलं, “मला घरी याच नावाने हाक मारतात.” मागचे पाच दिवस ह्या उत्तराचा तिने सराव केला होता.

सात कपाटांच्या आड दडून पत्र वाचलं गेलं. चित्राची मात्रा बरोबर लागू पडली होती. “मला आपली कन्या पसंत आहे. कलकत्त्याच्या ग्रँड हॉटेलात मी राहिलो आहे. परवा सर्व गोष्टी पक्क्या करण्यासाठी येत आहे.” हे वाचून दोघींचे प्राण कंठाशी आले. एक माझा आणि दुसरा स्वतः राजमाता गंगाबाईंचा. फार तर आमच्या उपद्रव्यापी दलातील इतर सदस्यांची नावं आम्ही नाही सांगितली, पण क्रूर कोतवालाप्रमाणे आमचं भाग्य आम्हा दोघींच्या रोखाने हातकड्या घेऊन दमदार पावलांनी निश्चित प्रवास करणार होतं, यात काय आता शंकेला जागा होती?

“एकच उपाय आहे आता” कमला म्हणाली, “चाचार्जींना जाऊन सगळं सांगू या. एक तेच आता आपल्याला वाचवू शकतात.” आमचे सुकलेले चेहरे घेऊन आम्ही त्यांच्याकडे पोचलो तेव्हा आमचं मन नेहमीच वाचू शकणारे ते जादूगार हसायला लागले, “काय झालं? काहीतरी दांडगाईत पकडला गेला असाल. तरीच ह्या म्हाताऱ्याची आठवण आली तुम्हाला.”

आमची दुःखाची कहाणी ऐकून प्रथम ते जोरात हसले. पण मग गंभीर झाले. गुरुदेवांचा मूड त्याकाळी फारसा अनुकूल नव्हता, त्यातून अपराध्यांपैकी एक होती त्यांची स्वतःचीच पुतणी आणि दुसरी वॉर्डनची छोटी बहीण.

“बघू बरं त्याचं पत्र.” त्यांनी पत्र वाचलं आणि खिशात ठेवलं. जसे काही आमचे पंचप्राणही खिशात घातले.

“जा, पळा आता. वेड्या पोरी कुठल्या!” ते म्हणाले, “तुमचं नशीब चांगलंय, मी ह्या मुलालाच नाही तर त्याच्या वडिलांनाही चांगलं ओळखतो. हे खानदान असं आहे की त्यांच्याशी मस्करी नाही. मी स्वतः आता ग्रँड हॉटेलात फोन करतो, तुमचा मूर्खपणा सांगून मी स्वतःच माफी मागेन. जा, आता निवांत जाऊन झोपा. गंगाबाईंच्या मुलीला पाहायला आता कुणी येणार नाही.”

अशा रीतीने कित्येक वेळा आश्रमातील कित्येक विद्यार्थ्यांना आश्रमातील या पुण्यात्म्याने अभय दिलं होतं. बुधवारच्या प्रार्थना सभेत मल्लिक नेहमी आम्हाला त्यांचं ते प्रिय भजन ऐकवत -

तब शरणाई आयो
आयो मेरे ठाकूर !

त्यांचा आवाज असा बुलंद होता की प्रार्थनासभेत भोवती जडवलेल्या रंगीत काचाही थरारत. गाता गाता त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागत, गळा सद्गदित होई. ते स्वतःला विसरून जात. विसरून जात की ते गात आहेत.

उपेंद्र दा बंगालीचे शिक्षक होते. पण आश्रमातील विद्यार्थी वर्गात त्यांची लोकप्रियता कमी नव्हती. जर्मन प्रोफेसर डॉ. ऐलेक्स ऐरनसन मार्जरी साइक्स आमचे इंग्रजीचे वर्ग घेत. ऐरनदा पांढरा सैलसर पायजमा कुडता घालून कधी कधी चंदनाचा टीकासुद्धा लावत. तसा त्यांना फारसा राग येत नसे, पण एकदा ते आमचा इंग्रजी ऑनर्सचा वर्ग घेत होते तर वामनने खिशातून काढून 'हेलेसाप' वर्गात मध्येच सोडला. 'हेलेसाप' बदल असं बोललं जातं की अगदी चावला तरी त्याचं विष चढत नाही. पण तरी साप तो सापच ना! दिसायला हिरव्यागार असणाऱ्या त्या सापाची कांती तितकी स्वच्छ, निर्दोष दिसत नव्हती. डॉ. ऐरनसन आम्हाला शेक्सपिअर शिकवत होते. शेक्सपिअर शिकवण्यात इतर अध्यापकांची त्यांच्याशी तुलना होऊच शकत नसे. एकेक ओळ शिकवण्यात, समजावण्यात कधी कधी त्यांचा सगळा तास संपायचा. फिरत फिरत कधी गोल चक्कर घेत, कधी आपले निळे डोळे गोल फिरवत, कधी आपल्या सोनेरी केसांना पकडत अतिशय उत्तेजित होत ते आम्हाला समजावत होते.

“If music be the food of love - play on -”

बरोबर तेव्हाच डाळ तांदळात बुडालेला असा तो साप वामन घोषच्या खिशातून चिडून बाहेर पडला आणि शेक्सपिअरला दूर ठेवत आमच्यामधून सरसर जाऊ लागला. ऐरनदांनी एक उंच उडी मारली, हातातलं पुस्तक खाली पडलं, त्यांचा आधीच लाल चेहरा रागाने नुसता फणफणला होता. हा ब्रात्यपणा कुणी केला होता ते कळायला वेळ लागला नाही. एकदम त्यांनी लहानखुऱ्या

वामनाची मान पकडली, “यू रास्कल, यू मिजेट” असं म्हणत दोन चार वेळा त्यांनी त्याची मानगूट हिसकत त्याला सोडून दिलं आणि लांब लांब ढांगा टाकत न शिकवता ते निघून गेले. साप हा त्यांचा ‘वीक पॉईंट’ होता. एक तर आश्रमात एरवीही साप खूप निघत, मग ऐरनदा नेहमी आम्हाला म्हणत की “साप बघून मला काय होतं समजत नाही. ओफ, इतकी भयंकर गोष्ट दुसरी कोणती नसेल.”

दुष्ट वामनने तर जाणून बुजूनच त्या दिवशी त्यांना घाबरवण्यासाठी तो साप सोडला होता.

४. आश्रमपर्व

गुरुदेवांना उत्सव करण्याचा खूपच शौक होता. चांदणी रात्र आहे, फाल्गुनी पौर्णिमेने आश्रम स्वच्छ चांदण्यात न्हाऊन निघाला आहे. निसर्गाने अशी सुंदर भेट दिली आहे आणि असं कसं होऊ शकतं की आश्रमवासी स्वीकृतीची दादही देणार नाहीत? सूचना निघते की तासाभरात सर्वांनी एकत्र यावं. रात्रीची जेवणं उरकून सगळे येतात. त्या अनोख्या सभेत सगळे सामील होतात. वसतीगृहाची नोकराणी खुदु असते आणि नानीबालाही असते. स्वयंपाकघरातला स्वयंपाकी नगेंद्र असतो. त्याचा काळं पॉलीश केल्यासारखा देह स्वच्छ चांदण्याच्या प्रकाशात आणखीनच काळा कुळकुळीत वाटत असतो. शिक्षा भवन, कला-भवन, संगीत भवनचे सगळे विद्यार्थी असतात. असं वाटतं की वाजत गाजत कुणाची वरातच निघाली आहे. गाणं आहे -

फागुनेर पूर्णिमा

एल कार लिपि हाथे -

फाल्गुनी पौर्णिमा आज कुणाची बोली घेऊन आली आहे? गात गात पुन्या आश्रमाची परिक्रमा करून एकदा तरी हे दल उत्तरायणापर्यंत जरूर पोचते. आश्रम गुरुंची वाणी त्यांच्या प्रिय आश्रमवासीयांच्या शेकडो कंठातून गुंजत त्यांच्यापर्यंत पोचते. त्या गाणाऱ्या दलात इतर कुणी असो नसो, बिहारी स्वयंपाकी सरजू असणारच. आश्रमात काही दाक्षिणात्य मुलींची जेवणाची पंचाईत झाली होती. मग एक विद्यार्थिनी लक्ष्मीकान्तम्मा रेड्डी हिने 'चेन्नम' ह्या दाक्षिणात्य स्वयंपाक्याला नेल्लोरहून आणलं. दाक्षिणात्य विद्यार्थ्यांना रसम, सांबार आणि उपमा मिळायला लागला तर मग अन्य प्रदेशातून आलेले विद्यार्थी मागे कसे राहणार? बघता बघता गुजराती, सिंहली आणि चिनी मेसचीही सोय झाली. उत्तर प्रदेशचा कुणी आचारी इतक्या दूर यायला तयार झाला नाही. तेव्हा आम्हाला मिळाला सरजू महाराज. सरजू मूळ छप्पऱ्याचा राहणारा होता. तो आता आमच्यासाठी तुरीची डाळ आणि बैंगन भरता बनवायला लागला. सरजूला संगीताची विशेष आवड होती आणि रवींद्र संगीत तर आश्रमाच्या झाडापानातून

गुंजत होतं. आला तर रिहर्सल होताना सरजूसुद्धा चटकन् एखादी अर्धी ओळ शिकायचा, पण रवींद्र संगीतात त्याने काही नवीनच प्रयोग केले होते, जसं -

पागला हावार बादल दिने रामा

पागला आमार मन जेगे उठे -

प्रत्येक ओळीत तो 'रामा'ची अवश्य जोडणी करायचा. कधी नाटकाची सूचना मिळाली की, तो पाच वाजताच रात्रीचं जेवण बनवून ठेवणार आणि आम्ही पहायचो तो आपला प्रेक्षकांच्यामध्ये डोक्याला लाल गमछा बांधून सरजू महाराज मोठ्या रुबावात हसत बसलेला आहे. 'चित्रांगदा' असो की 'चण्डालिका', 'मायरेखेला' असो की 'ताशे देशर'. स्वतः गुरुदेव त्याचं संयोजन करणार. चमकदार लाल फरशीवर घुंगरू वाजत. दक्षिणेकडील नृत्य गुरू केलू दा (केलू नायर) यांना स्वतः गुरुदेव प्रथम एकेका गीताचा भावार्थ समजावत आणि एक एक ओळ त्यांच्या नृत्यातून तशीच प्रकटे. ज्यांनी केलू नायरना "जल दाओ, आमाय जल दाओ" म्हणत बूडी दीं कडे (श्रीमती नंदिता कृपलानी) जल मागताना पाहिलं आहे तेच समजू शकतात की, गुरुदेवांची कविता नृत्यातून कशी जिवंत होऊन उठायची ते. तहानेने व्याकुळ अशी त्या पथिकाची तृष्णा खरोखर दर्शकांना व्याकुळ करून टाकायची. तशीच, विहिरीतून पाणी खेचणारी बूडी दी क्षणभर स्वतःलाच विसरून जायची. सिमेंटचा तो रंगमंच जिवंत होऊन उठायचा. शून्य दृष्टीने इकडे तिकडे पाहणारी ती त्या काल्पनिक विहिरीत दोर सोडायची. त्या रिकाम्या हातातून सरसर दोर सोडत विहिरीमधून पाणी खेचणारी, जलदान देणारी बूडी दी सुद्धा आपल्या अभिनयाने आजोबांच्या संगीत नाट्याला धन्य करून टाकायची. तिचे मोठे मोठे डोळे, गोरा रंग, अपरं नाक, थोडं मागं पुढं पहात आल्यासारखं मोहक हसणं. आजपण आठवण आली की काळजात कळ उठते. 'ठाकूर बाडी'ची सौंदर्यवती ठाकूर कन्या हे नाव सार्थ केलं होतं तिनं, आश्रमाचं कोणतंही नाटक तिच्याशिवाय संपूर्ण होऊ शकलं नसतं. मी एकदा तिच्याबरोबर गुरुदेवांना अल्मोड्याला घेऊन गेले होते तेव्हा अल्मोडा यात्रेच्या आधी त्यांच्या बरोबरच 'जोडासांको'च्या त्या विशाल जमीनदारी महालातही दोन दिवस राहिले होते आणि तेव्हा मी पाहिलं होतं की, गुरुदेवांचं आपल्या नातीवर किती अपार प्रेम होतं. गुरुदेवाच्या अशा यात्रेचं आयोजन कुणा

राज्यपालाच्या अशा पर्वत यात्रापेक्षा काही कमी नसायचं. त्या आमच्या यात्रेत तेव्हा स्वतः गुरुदेव होते, बूडी दी होती, तिची आई म्हणजे गुरुदेवांची मुलगी मीरादी होत्या आणि गुरुदेवांचे सचिव अन्नदा बाबू होते. खूप रात्र होईपर्यंत बूडी दीने गुरुदेवांची पुस्तकं, गरम गार अंगरखे, पेंट, ब्रश अशी तयारी केली आणि मग मला पूर्ण 'जोडासांको' दाखवायला घेऊन गेली होती. त्या वाकड्या तिकड्या लोखंडी जिऱ्यावरून चढ उतार करून, मोठ मोठ्या खोल्यातून परिक्रमा करताना पाय दुखून गेले होते. मग व्हरांझ्यातीलच एका खिडकीत बसून बडीदीने मला आपल्या गोड आवाजात एक गाणं ऐकवलं. ते गाणं रामगढमध्ये एका पहाडी गवळ्याच्या बासरीच्या धूनवरून गुरुदेवांना स्फुरलं आणि त्यांनी लिहिलं होतं -

दूर देशी शेई
राखाल छेले -

आपले दोन्ही पाय झोकां देऊन हलवत गाणाऱ्या बुडीदीचा तो बुलंद आवाज, जोडासांकोच्या दारावर टक्कर देत घुमत होता. चंदेरी काठाची दोरवा साडी, कमरेशी पदराचा झुपका आणि कानात मोठ मोठी सोऱ्याची झुंबरं, तेव्हा कुणाला कल्पना होती की हे उत्फुल्ल सुंदर मुखमंडल एक दिवस असाध्य रोगाने कोमेजून जाणार आहे. तिचे पति श्रीकृष्ण कृपलानी साहित्य अकादमीचे सचिव म्हणून दिल्लीला गेले होते. त्यांचा सुंदर बंगला 'मालंच'. तिथे किती वेळा आनंद देणाऱ्या संध्याकाळी त्यांनी एकत्र घालवल्या होत्या असं त्यांच्याकडून ऐकलं आणि आता स्वतः बूडीदी कॅन्सर होऊन मृत्यूशय्येवर पडली होती. मी काही कामानिमित्त दिल्लीला गेले आणि तिला भेटायला हॉस्पिटलमध्ये पोचले तर हॉस्पिटलच्या नियमानुसार मला तिला भेटू दिलं गेलं नाही. पाच वाजायच्या आधी तुम्ही भेटू शकत नाही.

मला त्याच दिवशी परतायचं होतं. मी जड अंतःकरणाने परतले. हाय! गुरुदेवांची ती वाणी सत्य झाली असती तर!

द्वार एशे गैले फिरे
परशने द्वार जेतो खुले

दारापर्यंत येऊन तू परतलास, पण नुसता स्पर्श केला असतास तरी दार उघडलं असतं. नैनीतालला जाऊन मी तिला पत्र लिहिलं आणि तिच्या तशा अवस्थेतही उत्तर लिहायला तिने वेळ लावला नव्हता.

‘तू इथपर्यंत येऊनही मला भेटू शकली नाहीस ह्याचं फार दुःख झालं. तू लिहिलं आहेस की तू आश्रमाबद्दल एक पुस्तक लिहिते आहेस. पूर्ण झालं की मला अवश्य पाठव.’

पुस्तक पूर्ण तर झालं बूढीदी, पण जिथे आता तू निघून गेली आहेस, तिथे कितीही वाटलं तरी आज काय हे पाठवू शकते? आज गुरुदेवांच्या ह्याच ओळी ओठावर येतात,

जे फूल ना फूटिते

झरे छे धरनी ते

जे नदी मरुपथे

हारालो धारा -

जानी, हे जानी, ताओ हयनी हारा

जी फुलं उमलण्यापूर्वीच कोमेजून जमिनीवर पडली, जी नदी वाळवंटाच्या वाटेवर हरवून गेली - जाणतो मी - जाणतो आहे, ती व्यर्थ नाही गेली -

नंदिता दी, ममता भट्टाचार्य, हांसू, सेवा मायती, अनीता बरूआ, वनलीला भट्ट, स्त्री (ला गौतमी) अशा नृत्यांगनांच्या प्रतिभेला पैलू पाडण्याचं श्रेय स्वतः गुरुदेवांकडे जातं. एकदा कटकच्या कोणत्यातरी सभेत गुरुदेवांचा सत्कार होता. तिथे अगदी दुबळ्या पतल्या अशा मुलीने त्यांच्यासमोर स्वागत गीत गायलं. तिचा मधुर आवाज ऐकून गुरुदेव मुग्ध झाले. त्यांनी विचारपूस केली आणि कळलं की त्या मुलीचा जन्म अशा घरातला आहे की जिथे दोन वेळचं जेवण कसंबसं जुळवलं जातं. संगीत शिक्षण कसलं देणार? इकडे तिकडे ऐकून बिचारी शिकते. गुरुदेवांनी तिला मदत करण्याचं वचन दिलं आणि थोड्याच दिवसात मग ती आश्रमात आली. तिच्या राहण्या-जेवण्याची, कपड्यांची सर्व व्यवस्था आश्रमिका संघाकडून केली गेली. ती संगीत भवनात रवींद्र संगीत, सतार आणि इतरही विषयाचं शिक्षण घेऊ लागली. अशाच प्रकारे एक अंध विद्यार्थी काळूसुद्धा

विनाशुल्क शिक्षण घेत होता. आश्रमात त्या काळात साहित्य सभा भरत, विद्यार्थी गुरुदेवांजवळ जाऊन घेरावचं घालत, “आपणच आमच्या सभेचं अध्यक्ष झालं पाहिजे.” प्रत्येकच महिन्यात प्रत्येक भवनाची एकेक साहित्यसभा भरायची आणि इतक्या सगळ्या सभांचं अध्यक्षपद काही गुरुदेव घेणं शक्य नसायचं. पण तरी ते सगळ्यांचं मन राखत – कुणाला सभेसाठी उत्तरायण या आपल्या बागेतली सुंदर गुलाबपुष्प देऊन तर कुणाला दुसऱ्या पुढ्या सभेला उपस्थित राहण्याचं आश्वासन देऊन.

आश्रमात गांधी दिवस

आश्रमात गांधी दिवस मोठ्या समारंभपूर्वक साजरा व्हायचा. त्या दिवशी आश्रमातील सर्व नोकरांना सुट्टी दिली जायची. सगळी कामं विद्यार्थ्यांना स्वतः करावी लागायची. आधीच एक दिवस नोटीस बोर्डावर कामांची यादी लावली जायची. कुणाला स्वयंपाकघराची स्वच्छता करायची आहे, कोण रस्ते सफाईच्या गटात आहे, शौचगृह, स्नानगृह सगळं आरशासारखं लख्ख केलं जायचं. पदर खोचून मुलींचा गटही कामाला भिडायचा. कुणी बटाट्याचा ढीग कापत बसलंय, कुणी कांद्याचा मसाला वाटत वाटत डोळे पुसताहेत. रस्त्यांची वेगळी सफाई चाललीय, संध्याकाळी नोकरांची कबड्डी रंगलीय. दिवस मौजमजेत हसत खेळत जायचा. दुसरे दिवशी मग कुणाच्या बोटाला पट्टी बांधलेली असायची, कुणाचा पाय लंगडत असायचा, पण कुणाचीही आदल्या दिवशीच्या थकवून टाकणाऱ्या दिवसाबद्दल तक्रार नसायची.

५. काही महत्त्वपूर्ण उत्सव

आश्रमातील सर्व उत्सवांमध्ये महत्त्वाचा दिवस होता पौष सप्तमी. त्याआधीच काही दिवस बैलगाड्यांवरून बांगड्यांची दुकानं, मातीची भांडी, श्रीनिकेतनच्या साड्या, खेळणी, संधाली दागिन्यांचा अनमोल खजाना घेऊन संधाली टोळ्या येऊन मिळत आणि 'टाटा भवन' पर्यंत बाजार पसरत असे. चार दिवसाची सुट्टी जाहीर व्हायची. दूरवरून लोक येत. बाहेरचे विद्यार्थी, नातेवाईक आणि अनेक सन्माननीय पाहुणे, स्वयंसेवक मुलींचे दलच बनवले जायचे. कुणी आलेल्या पाहुण्यांना फिरून आश्रम दाखवत. कुणी प्रेक्षणीय स्थळं पहायला घेऊन जात, कुणी त्यांच्या जेवणाच्या वेळी उपस्थित राहून जातीने व्यवस्था पहात. आमच्या वसतीगृहातली एखादी मोठ्ठी खोली रिकामी करून वाळलेलं गवत पसरलं जायचं आणि सगळ्या आश्रमातच या उत्सवाचा आनंद ओसंडत असायचा.

सुरुवातीला कलकत्याहून आलेल्या सुखवस्तू महिलांना त्या गवत पसरलेल्या अंथरूणावर निजायला थोडं त्रासदायक व्हायचं पण हळुहळू त्यांनाही त्यातच आनंद वाटायला लागायचा. पौष सप्तमीची पूजा स्वतः गुरुदेव करायचे. रांगोळ्या काढून तयारी करत गौरी दी आणि तिच्या सिनिअर विद्यार्थिनी. मेळ्याच्या मजेचं वर्णन काय सांगावं? वर्षातून एक दिवस तर पान खायला मिळायचं, मग ते कसं टाळलं जाईल?

पानाने ओठ लाल झालेले, हातात एक छडी. कुणी नागरदोलाच्या चक्रांचा (चखिऱ्यांचा) आनंद घेताहेत तर कुणी संधाली दागिन्यांच्या दुकानावर गर्दी करून आहेत. ढोलाच्या आकाराच्या साखळ्यांनी भरलेल्या अशा संधाली कर्णभूषणांची विक्री मेळ्यात सर्वाधिक व्हायची. एकही विद्यार्थिनी अशी नसायची की जिच्या कानात संधाली कर्णभूषणे नाहीत. कान भारी चांदीच्या भाराने तुटायला आले तरी कुणाच्याही चेहऱ्यावर त्याबद्दल नापसंती नाही. कुणी मातीचं भांडं खरेदी करतेय, कुणी खजुराच्या गुळाची मोठ्ठी वडी खरेदी केलीय. काही विद्यार्थिनींनी मिठाई व इतर नमकीन पदार्थांचा स्टॉल उघडलाय. जया अप्पा स्वामीने मेनूकार्ड चित्रबद्ध केलंय. स्वतः बुडीदी बटाट्याचे कटलेट तळते आहे.

गुजराथी विद्यार्थ्यांनी गुजराथी पदार्थ बनवले आहेत आणि दाक्षिणात्य विद्यार्थ्यांची इडली डोसे आणि चिंचेची चटणी भराभर विकली जात आहे. याच मेळ्यात सर अकबर हैदरी आमच्या ह्या स्टॉलवर आले आणि आम्ही त्यांना दहा रुपयाला एक सामोसा विकला तर हसून म्हणाले, “बरं झालं, तुमच्या या दुकानात सोहन हलवा नाही विकायला, नाहीतर तुमचे पैसे चुकते करायला खिशातले पैसे पुरले नसते.” या स्टॉलच्या समोर आश्रमातील चहाच्या दुकानाचे मालक असलेल्या काळूचं छोटं दुकान मांडलेलं होतं. बिचारा दुसरे दिवशी हिरमुसला होऊन आमच्या समोर हात जोडून उभा राहिला, “दीदीमनी, आपण असं चहाचं दुकान उघडलं तर मी काय विकू? माझ्या दुकानात कोण येणार?” त्याच म्हणणं बरोबर होतं. त्याच दिवशी मग आमचं दुकान सामान वाटून टाकून बंद केलं गेलं. पौष सप्तमीचं आश्रमाच्या जीवनात विशेष महत्त्व होतं. गुरुदेवांचे वडील महर्षि देवेंद्रनाथ यांनी शान्तिनिकेतनची जमीन आणि काही इमारतींचा एक ट्रस्ट केला होता, ज्याद्वारे एक ‘ब्राह्मविद्यालय’, ‘पुस्तकालय’ आणि पौष सप्तमीच्या दिवशी आश्रमात विशेष मेळा भरविण्यासंबंधी आदेश होता. त्या आदेशानुसारच आश्रमाच्या उद्घाटनाची तिथी (२३ डिसेंबर १९०१) पौष सप्तमी ठरविण्यात आली होती. आपल्याकडील साठलेल्या वेगवेगळ्या पुस्तकांच्या साह्याने गुरुदेवांनी वाचनालयाची स्थापना केली. हळुहळू या वाचनालयाची इतकी भरभराट झाली की त्यात पुस्तकं ठेवायला जागा अपुरी पडू लागली. गुरुदेवांच्या मित्रांनी चार विद्यार्थ्यांना सर्वप्रथम आश्रमात शिकायला पाठवलं. पाचवे विद्यार्थी गुरुदेवांचे पुत्र रथींद्र. पौष सप्तमीला आश्रमात सर्वप्रथम विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळाला आणि तेव्हापासून ती तिथी आश्रमाच्या इतिहासात अमर बनली. आश्रमाचा पाया हळुहळू पक्का झाला. दूर दूरहून विद्यार्थी यायला लागले आणि पौष सप्तमीचा उत्सव दरवर्षी नव्या कल्पनांनी, नव्या आशा उत्साहासह रंगू लागला. पौष सप्तमी व्यतिरिक्त इतरही अनेक उत्सवांनी आश्रम बहरत असे. शारदोत्सव, वर्षामंगल, माघोत्सव, होळीपौर्णिमा वगैरे. एकदा खूप दुरुन दक्षिणेकडून आलेल्या एका विद्यार्थिनीने आश्रमातील एका अंकात लिहिलं होतं की “शान्तिनिकेतनमधून घरी परतणं म्हणजे असं वाटतं की आम्ही घराला पारखे होत आहोत.”

आश्रमाच्या प्रत्येक विद्यार्थ्याचा, विद्यार्थिनीचा हाच अनुभव होता. आश्रमातील अशी कुणीही विद्यार्थिनी असणार नाही की आश्रमातील पवित्र वातावरणात राहून, आश्रम गुरुंच्या महान व्यक्तिमत्त्वातून काहीच ग्रहण केलं नाही. शान्तिनिकेतनच्या विद्यार्थ्यांवर तिथली विशिष्ट छाप आपोआप उमटायची.

आश्रमाच्या या आनंदवनात ज्या असंख्य विद्यार्थ्यांनी आपले विद्यार्थीजीवनाचे बहुमोल दिवस घालवले आहेत, तेच खरं जाणू शकतात की त्यांची विश्वभारती आणि देवतुल्य गुरुदेवांचं त्यांच्या हृदयात किती उच्च स्थान होतं ते.

६. आश्रमविकासात गुरुदेवांचे योगदान

ज्या आश्रमाची सुरुवात केवळ पाच विद्यार्थ्यांना घेऊन झाली, तिथे आता शेकडो विद्यार्थ्यांचा गट ज्ञानार्जन करत होता. आश्रमाच्या या सफलतेचं श्रेय गुरुदेवांच्या शब्दातून स्पष्ट होतं, “शिक्षणाचा संस्कार तसेच ग्राम संजीवनी हेच माझ्या जीवनाचे मुख्य ध्येय आहे. मी इथे कवी नाही, मी इथे साहित्य व्यवहार करत नाही, तसेच माझ्या या क्षेत्रात जे बोललं जातं, ज्या चिंतनाचा प्रकाश उमटतो त्यातच देशातील अभाव आणि त्याबद्दलची भावना याचं उत्तर निश्चित आहे.”

या चिंतनशीलतेला सतत प्रज्वलित ठेवण्यासाठी त्यांनी काही कमी त्याग केलेला नाही. सुरुवातीला जेव्हा आश्रम सुरू झाला तेव्हा विद्यार्थ्यांकडून कोणतीही फी घेतली जात नसे. एवढंच नाही तर त्यांना कपडाला, खाणपिणं, पुस्तकं आश्रमाकडूनच मिळत. महर्षि देवेंद्रनाथ ठाकूर यांच्या ट्रस्टकडून अठराशे रुपये आश्रमाला मिळत. गुरुदेवांचे मासिक उत्पन्नही साधारणच होते. असं म्हणतात की, त्यांच्या पतिव्रता पत्नीने स्वेच्छेने आपले काही दागिने विकून आश्रमाचा खर्च भागविला. सन १९०२मध्ये पत्नीचा मृत्यू झाला तेव्हा गुरुदेवांचं वय एकेचाळीस वर्ष होतं. आपल्या पाच मुलांव्यतिरिक्त आश्रमाच्या अनेक मुलांचा भारसुद्धा त्यांच्यावरच होता. त्यांचा स्वतःचा सर्वात धाकटा मुलगा अवघा आठ वर्षांचा होता. इकडे आश्रमाची आर्थिक स्थिती यथातथाच होती. आणि परमेश्वर त्यांची कठोर परीक्षा पहात होता.

प्रथम महर्षिचं निधन झालं, मग दोन विवाहित मुलींचा मृत्यू आणि सगळ्यात लहान मुलाचाही मुंगेरमध्ये साथीच्या रोगात मृत्यू झाला. आपल्या प्रिय मुलांच्या मृत्यूचं दुःखही त्यांनी आश्रमाच्या कामात बुडवून टाकलं. आपल्या मुलींवर त्यांचं फार प्रेम होतं. विशेषतः बेलावर. असं म्हणतात की जेव्हा तिला क्षयाची बाधा झाली तेव्हा गुरुदेव तिची रात्रंदिवस सेवा करत होते. परंतु त्यांची सेवा आणि प्रेम मृत्यूला रोखू शकली नाही. मोठ्ठी मुलगी राणी हिचा क्षयाने आधीच मृत्यू ओढवलेला होता. शोक, मृत्यू आणि वियोग यांनी मात्र त्यांना त्यांच्या

कर्मपथावरून विचलित केलं नाही. त्यांची लेखणी अविरत चालू राहिली. मृत्यूने त्याच्या गतीला बाधा आणली नाही. त्यांचे पुत्र रथींद्रनाथ ठाकूर यांनी एके ठिकाणी लिहिलं आहे की, "संकटाच्या आणि महान दुःखांच्या दिवसातही माझ्या वडिलांच्या लेखणीने हार मानली नाही. जेव्हा ते राणीच्या विषमज्वराशी लढत होते, तेव्हा हवापालटासाठी ते तिला एका डोंगराळ भागातून दुसरीकडे नेत, पण लिखाण चालू असे. कधी 'चोखरे बाली' तर कधी 'नौका डुबी'. ते कधीच एक कादंबरी एकदाच लिहून संपवत नसत. एक एक प्रकरण लिहित आणि एखाद्या नियतकालिकात छपायला पाठवत. याप्रकारे क्रमशः धारावाहिक रूपात त्यांच्या कादंबऱ्या पूर्ण होत. कितीही विरोधी घटनांचा सामना करायला लागो, कितीही मानसिक आघात त्यांना त्रस्त करोत, संपादकांना त्यांच्या कादंबरीच्या पुढच्या प्रकरणासाठी कधीही थांबावं लागलं नाही. असं सांगतात की त्यांच्या साहित्यिक जीवनाच्या आरंभकाळात एक दिवस महर्षि देवेंद्रनाथांना कुणीतरी सांगितलं की तरुण रवींद्रनाथ कविता लिहितात, ती पुन्हा इतर तरुण कवींप्रमाणे अल्लड प्रेमकविता नव्हे तर भक्ती भावनेने ओतप्रोत अशी गंभीर कविता लिहितात. महर्षींनी एक दिवस ह्या नवीन कवीला बोलावणं पाठवलं. रवींद्रनाथ एकापाठोपाठ एक कविता म्हणत होते आणि महर्षी डोळे बंद करून, आनंदविभोर होऊन कविता ऐकत होते. जेव्हा ते कविता गाऊ लागले तेव्हा महर्षींचा कंठ गहिवरून आला. म्हणाले, "काश, आज जर मी राजा असतो तर तुझ्या या कवितांचं योग्य मूल्य देऊ शकलो असतो." याच कवितांचं संकलन नंतर 'नैवेद्य' या नावाने प्रकाशित झालं.

७. गांधीजी आणि गुरुदेव

गांधीजींचा जन्मदिवस शांतिनिकेतनमध्ये मोठ्या उत्साहात साजरा केला जायचा. आम्रकुंजात प्रार्थना-सभा व्हायची. एकदा याच सभेत गुरुदेव म्हणाले होते, “आज म. गांधींच्या जन्मदिन समारोहात आपण आश्रमवासी आनंदोत्सव करणार आहोत. मला त्यांच्या कार्याच्या आरंभाचा स्वर गौरवाने जागवावासा वाटतो. आजच्या उत्सवात ज्यांच्यासाठी आनंद प्रकट करावासा वाटतो, त्यांचं स्थान काय आहे? त्यांचं असामान्यत्व कशात आहे? ज्या दृढशक्तीच्या प्रभावाने गांधीजींनी समस्त भारतवर्षाला जागं केलं ती प्रचंड आहे. सगळ्या देशाच्या छातीवर पडलेल्या जडतेच्या प्रचंड धोंड्याला त्या दृढशक्तीने हलवलं आहे.” गांधीजींच्या उपोषणानेही सगळ्या आश्रमावर एक उदासीची आणि चिंतेची लहर उमटवली होती. सगळ्या आश्रमवासीयांना एकत्र करून गुरुदेवांनी पुन्हा त्याच आम्रकुंजात एक सभा घेतली होती. “जो आज मृत्यूला सामोरा जाऊन बसला आहे, त्या तपस्व्याचा जय होवो. समस्त हृदयातील प्रेमाला आवाहन करत, तपश्चर्या करत ज्याने परमेश्वराला हृदयात बसवलं आहे त्याचा जयजयकार करा. तुमचा हृदयस्वर त्याच्यापर्यंत पोचू दे. त्याला सांगा तुमची भावनाच आम्ही ग्रहण केली आहे, तुमच्या सत्याचा आम्ही स्वीकार केला आहे. ते ज्या भाषेत बोलत आहेत ती केवळ कानाने ऐकण्याची भाषा नाही, प्राणांनी जाणण्याची भाषा आहे. माझ्या भाषेत तो जोर कुठे आहे. ती मनुष्याची अंतिम भाषा आहे जी नक्कीच तुमच्या प्राणापर्यंत पोहोचत असेल.” बोलता बोलता गुरुदेव इतके उत्तेजित झाले होते की त्यांचा आवाज कापत होता आणि मग जेव्हा सन १९४०मध्ये फेब्रुवारी महिन्यात गांधीजींचा आश्रमात आले तेव्हा तर उत्सवाला उधाणच आलं. खूप मोठ्ठा शामियाना उभारला होता. पूज्य ‘बा’ही आल्या होत्या. तहेत-हेच्या रांगोळी चित्रांनी भूमी सजवली गेली आणि दोन तीन दिवसपर्यंत नाना प्रकारे उत्सव चालू राहिला.

८. अनेक विभूतींचे आगमन

आश्रमातील जीवनाचा हा एक विशेष होता की, कितीही मोठमोठ्या व्यक्ती असोत, इथे आल्या की आपलेपणाने वागत. मार्शल चेंगकाई शेक मॅडमना घेऊन आले तर त्यांनी आश्रमाच्या वेगवेगळ्या विभागातून स्वतः फिरून विद्यार्थ्यांशी परिचय करून घेतला. आमच्या वसतीगृहात तेव्हा एक अत्यंत सुंदर अशी चिनी विद्यार्थिनी होती, मारी वांग नावाची. तिने लिचीने विशेष सजवून एक चिनी पदार्थ तयार करून त्यांना खिलवला होता. पंडित नेहरू तर नेहमीच येत, आणि ते आले की आश्रमातही एक वेगळाच उत्साह असे. एकदा 'चण्डालिका'ची प्रॅक्टिस चालली होती. नेहरूजी नेहमीप्रमाणे गुरुदेवांच्या जवळ येऊन बसले. गुरुदेवांनी सांगितल्यावरून त्यांच्या एका अबंगाली विद्यार्थिनीने विशनी जगोशयाने त्यांचं 'सांझेर जमुनाय' गाणं ऐकवलं, तर पंडितजी अगदी मोहून गेले. विशनीचा सुमधूर आवाज जणू रवींद्र संगीतासाठीच विधात्याने घडवला होता. ती फक्त एक निपुण गायिकाच नव्हती तर अपूर्व नृत्यांगनाही होती. तिचा लाखात एक उठून दिसणारा चेहरा पाहून 'उर्वशी' असं तिचं नवं नामकरण केलं होतं. आश्रमात येण्यापूर्वी ती लाहोरला नव्यानेच झालेल्या आकाशवाणी केंद्राची एक सुप्रसिद्ध गायिका होती.

पंडितजींशिवाय सर्वपल्ली राधाकृष्णन्, श्यामाप्रसाद मुखर्जी असे कितीतरी मान्यवर वक्ते वेळोवेळी आश्रमात येत आणि आम्हाला आपल्या ओजस्वी वक्तृत्वाचा लाभ घेण्याची संधी देत.

एकदा श्री. सुभाषचंद्र बोस आले होते, तेव्हा तर सिन्हा सदनाच्या बाहेर, खुल्या मैदानात त्यांचं स्वागत केलं गेलं. संध्याकाळीच त्यांच्या अभिनंदनपर सभेला सुरुवात झाली. आपल्या भाषणाच्या अखेरीस श्री. बोस यांनी म्हटलं की "आता मी माझं बोलणं संपवलं आहे. आपल्याला आणखी काही विचारायचं असेल तर विचारा."

मग काय! प्रश्नांची झडच उठली. विद्यार्थी काहीही प्रश्न विचारत होते आणि श्री. बोस हसत हसत उत्तर देत होते. रात्र झाली तरी संवाद चालू होता. आश्रमातील

त्या उन्मुक्त आकाशाखाली अशी सुंदर आणि सजीव सभा भरली होती की, कुणालाच वेळेचं भान नव्हतं. जेव्हा जेवणाची घंटा झाली तेव्हा सभा विसर्जित झाली. गांधी आलेले असोत की नेहरू, आश्रमाची घंटा वेळेवरच वाजायची. प्रत्येक घंटेचा वेगवेगळा संदेश असायचा. जेवणाची आहे का सुट्टीची, सभेची का कोणत्या उत्सवी समारंभाची, धोक्याची का कुणाच्या मृत्यूची. प्रत्येक घंटेची 'कोड' भाषा आश्रमवासी बरोबर ओळखत. संकटाची घंटा वाजल्याबरोबर सर्वांचे कान टवकारले जात. एकदा संथाल गावाच्या एका विक्षिप्त मुलाने गवती झोपडीला आग लावली. बघता बघता आगीच्या ज्वाळा आकाशाकडे झेपावू लागल्या. आगीच्या त्या लाल भडक जीभा पाहूनच संकटाची घंटा वाजवली गेली. टंग – टंग – टंग – टंग – उपेंद्रदांची तयार केलेली टीम तत्काळ घटनास्थळी पोहोचली आणि त्यांनी आग काबूत आणली.

कधी कधी महामारीसारख्या साथी पसरल्या तर आश्रमात उन्हाळ्याची सुट्टी लवकर व्हायची. गुरुदेव कधी कालिंगपांग, कधी मसुरी तर कधी अल्मोड्याला जायचे आणि मग जुलैपर्यंत आश्रम एकप्रकारे उजाडच बनायचा. पूजेच्या एक महिन्याच्या सुट्टीत खूप दूरवरून आलेल्या विद्यार्थ्यांना घरी जाणं शक्य नसायचं तेव्हा त्यांना विशेष सुविधा दिल्या जायच्या. ते विद्यार्थी गुरुदेवांच्या खाजगी लायब्ररीतून पुस्तके आणून वाचू शकत. पुष्कळशी पुस्तके स्वतः लेखकांनीच गुरुदेवांना दिलेली असायची, त्यामुळे आम्हाला एकापेक्षा एक नवीन पुस्तकं वाचायला मिळायची. इतर नियतकालिकांची तर रेलचेलच. आसपासच्या कित्येक गावातून दुर्गेच्या मूर्ती बनवत आणि आम्हालाही दुर्गापूजा बघायला नेण्यात येई. मग यायचा दसरा. त्या दिवशी दुर्गापूजेनिमित्ताने नवीन नवीन रंगीबेरंगी साड्या नेसून, केस मोकळे सोडून विद्यार्थिनी आणि रेशमी कुडते आणि शांतीपुरी धोतरं नेसून विद्यार्थी गुरुजनांना प्रणाम करण्यासाठी निघत. प्रथम गुरुदेवांकडे जात, मग त्यांच्या सुनेलाही प्रणाम करून अनिल चंदा, रानीदीला विजयादशमीचा नमस्कार झाल्यावर सगळे 'गुरुपत्नी' कडे वळत. कार्यकारी सचिव सुरेंद्रदा, नंदलाल बसु, भुवनडांगा डे, प्रभातदा, सुधीरराय, सुधीर गुप्ता, आश्रमाचे अकाउंटंट भुजंगबाबू वगैरे अनेक शिक्षकांचा प्रेमळ आशीर्वाद घेऊन आणि मोठमोठे रसगुळे खाऊन आमची टोळी मोठ्या उत्साहात दसरा साजरा करून घरी परतायची.

पूजेच्या सुट्टी निमित्ताने आश्रमाच्या नियमातही थोडी ढिलाईच दिली जायची.

एकदा पूजेच्या उत्सवानिमित्ताने भुवनडांगा गावात कुठूनतरी एक प्रसिद्ध नाटकमेळा आला होता. नाटक साधारपणे रात्री उशीराच सुरु व्हायचं आणि बारा एक वाजेपर्यंत चालायचं. तेव्हा आमची वॉर्डन एक फ्रेंच स्त्री होती, क्रिश्चयाना बौसनिक म्हणून. गुरुदेवांनी तिचं नाव ठेवलं होतं 'बसन्ती', पण सगळ्या आश्रमाची ती होती दीदी - मोठ्ठी प्रेमळ शिस्तप्रिय अशी दीदी. विद्यार्थ्यांनी मेळ्यातलं नाटक पाहण्याची परवानगी मागितली तर तिने एकदमच नकार दिला. मग गुपचूपपणे मुली गुरुदेवांकडे जाऊन परवानगी घेऊन आल्या मग दीदीची काय तक्रार असणार? जेवणखाण उरकून, गरम शाली घेऊन, बॅटच्या घेऊन आम्ही विद्यार्थिनी, दोन नौकराणी, काही विद्यार्थी आणि स्वतः दीदीही 'भुवनडांगा' गावाला गेलो. नाटक पाहण्याचा अपार उत्साह होता. तोपर्यंत कधी गावच्या जत्रेतलं नाटक पाहण्याची संधी मिळालीही नव्हती. थोड्या वेळात नाटकाला सुरुवात झाली आणि रेशमी भरजरी चमकदार पोषाखातील राजाने "अरे, तू पाखण्डी पामर" असं गर्जत प्रवेश केला. त्याचा आवाज इतका मोठ्ठा होता की कानाचे पडदे फाटले. आमच्या फ्रान्सच्या दीदीला हा आरडाओरडा पसंत पडला नव्हता. आपल्या साडीच्या पदराने दोन्ही कान घट्ट दाबून तिने डोळेही बंद करून घेतले होते. इतक्यात राधेने प्रवेश केला. आता नाटकमंडळींनी कुणा देखण्या किशोरवयीन मुलाला राधेच्या रूपात अवतरण्यासाठी निवडलं असतं तर ठीक होतं पण उंची, किंमती साडी नेसून एका अत्यंत धष्टपुष्ट तरुणाने राधेच्या वेषात रंगमंचावर येऊन, अतिशय बेसूरपणे गाणं म्हणायला सुरुवात केली. बीरभूमीच्या बंगाली उच्चारांची एक विशेष धाटणी असते. त्यात मग श्रियुत राधा आपल्या नकली स्वरात गाऊन गाऊन सखीला म्हणू लागली,

ओहे बाग्दी ठाकूर झी
नन्द गुंस्यार छ्यालार संगे
कखून हांशियाछी?
ओलो हाश्याछी तो
बेश कोरेछी -
तुदेर गैलो की?

अरी बाग्दी (एकजाति विशेष) ननदिया सांग तर खरं, मी नंदाच्या मुलाशी कधी थट्टा मस्करी केली? आणि समजा थोडी हंसी-मजाक केलीही, तरी तू का जळते आहेस?

राधाराणीचं हे अनुपम गाणं खूप दिवस विद्यार्थ्यांच्या मनोरंजनाचा विषय होतं. वसतीगृहाच्या प्रत्येक खोलीतून, “ओलो हाश्याछी तो वेश कोरेछी”चा आवाज उठायचा आणि मग जोरदार हंशा. पूजेच्या सुट्टीनंतर आश्रमात फिरून एकदा धामधूम असायची. याच काळात आश्रमाच्या नवीन सत्राला सुरुवात व्हायची. कितीतरी नवीन विद्यार्थी प्रवेश घेण्यासाठी येत. मग आश्रमाची ‘विश्वभारती’ असे लिहिलेली बस बोलपूरच्या चकरा करायची आणि विद्यार्थ्यांना घेऊन यायची. पांढरे शुभ्र कपडे घालणाऱ्या, बसचालक नीलमनी बाबूंना प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या येणाऱ्या रेल्वेगाड्यांच्या वेळा बरोबर लक्षात असायच्या. कोण मद्रास मेलने येणार आणि कोण पंजाब मेलने. आपली लांबलचक बस ते पुसून पुसून स्वच्छ चमकदार ठेवत. त्याच बसमध्ये बसून गुरुदेवांनी आश्रमाचा अखेरचा निरोप घेतला होता. त्यानंतर त्याचाच फोटो आपल्या पाकिटात नीलमनी बाबूंनी सजवून ठेवला होता. किती ख्यातनाम व्यक्तींना आपल्या बसमधून नेण्या-आणण्याचा सन्मान त्यांना प्राप्त झाला होता कोण जाणे. “गांधीबाबांनासुद्धा यात बसवून आणलं होतं” ते मोठ्या गर्वाने म्हणत आणि आपल्या बसकडे असे पाहात की, जणु गांधीबाबा आता त्या बसमध्ये बसलेच आहेत. “ही बस काय अशी तशी सामान्य आहे?” असं ते म्हणत तेव्हा आम्हालाही त्यांच्यासारखाच रुबाव वाटायचा.

९. श्रीनिकेतनचा मेळा

श्रीनिकेतनचा मेळा हाही आश्रमवासियांचा प्रिय उत्सव होता. त्या दिवशी सकाळीच आमच्या टोळ्या श्रीनिकेतनकडे निघत. त्या दिवशीचं जेवण तिकडेच असे. वाटेत बैलगाडीत मोठमोठ्या कढ्या उलट्या ठेवून, मोठमोठी पातेली ठेवून त्यावर बसून गाणी गात भोजनालयाचे कर्मचारी चाललेले दिसत. त्या वेळचं त्यांचं एक लोकप्रिय गाणं सगळ्या आश्रमाचं लोकप्रिय गाणं बनलं होतं.

बाबूजी बाऽऽबूजी
सकाले चारटा बाजे
पांचआ कैनो बाजेना
बाबूजी
बा ऽऽबूजी -

बाबूजी, सकाळचे चार तर फार लवकर वाजतात - संध्याकाळचे पाच का नाही लवकर वाजत?

कितीतरी काटेरी झाडेझुडपे पार करून आलो की, अर्ध्या रस्त्यावर एक छोटंसं स्मशान लागे. दोन्ही बाजूला एक लहानशी भिंत, एका कोपऱ्यात एखादं फुटकं मडकं, दोरीचे तुकडे आणि इकडे तिकडे गवत पडलेले असे. काही विद्यार्थी हसत हसत 'बोल हरि, हरि बोल' असं म्हणू लागत तर सरोजिनीदी मग फटकारायची, "शरम नाही वाटत, अशा जागी मजा करतात का? दुर्गा, दुर्गा, असं म्हणा." मग काय? शेकडो कंठातून दुर्गा जप सुरू व्हायचा. सरोजिनीदीचा दुर्गाजप सततच चालू असायचा. कधी रात्रीचा वेणुवनातून विचित्र आवाज यायचा, मग आम्ही विचारायचो, "सरोजिनीदी, बघ बरं सापाचा आवाज येतोय का?" "दुग्गा, दुग्गा" डोळे बंद करून, दोन्ही हात कपाळाशी जोडून आधी नमस्कार करून मग ती आम्हाला दटावायची, "दुर्गा, दुर्गा, साप नाही म्हणायचं. तो तर तक्षक आहे, तक्षक."

लाल लाल रंगाच्या रेंताड मातीची पायवाट फिरत फिरवत आम्हाला 'श्रीनिकेतन'ला पोहोचवायची. समोर 'बडी हवेली' दिसल्यावरच आनंदाने ओरडा

व्हायचा. श्रीनिकेतनची 'बड्या साहेबाची कोठी' एखाद्या विशाल प्रासादासारखी होती. त्या तीन मजली उंच हवेलीत चारी बाजूला चिकाचे पडदे लावलेल्या खिडक्याच खिडक्या होत्या. लोखंडी गोल गोल जिने, मोठमोठ्या खोल्या आणि एखाद्या चर्चसारखं बांधकाम. एकेकाळी निळीची शेती करणाऱ्या जॉन साहेबांची ती हवेली होती. नंतर मग आश्रमानेच ती विकत घेतली. कोठीत पोचल्याबरोबर एकदम धमाका उडायचा. कुणी गाणं गातंय, पत्ते खेळताहेत. कोणी दीदीची नजर चुकवून पळत जाऊन द्रोण भरून पकौडेही घेऊन येई. श्रीनिकेतनच्या मेळ्यात एक विशेष प्रार्थना सभा असायची. त्याबरोबरच क्रीडा स्पर्धा, काव्य-गोष्टीही. श्रीनिकेतनमध्ये तयार झालेल्या सुंदर सुती साड्या, लाखेची भांडी आणि खेळणी यांचं प्रदर्शनही असायचं. आज जेव्हा कोटा, बांधणी अशा किंमती साड्यांची तरफदारी ऐकते तेव्हा श्रीनिकेतनच्या जत्रेतील त्या अनमोल साड्यांचा स्पर्श आठवणींच्या हातात आपोआपच सळसळू लागतो, ज्यांची किंमत तेव्हा असायची फक्त दहा किंवा पंधरा रुपये आणि ज्यांच्या रेशमी काठापदरात श्रीनिकेतनच्या अस्सल हस्तकलेचा रसरंग विणकाम करून गुंफलेला असायचा.

१०. खेळ आणि मनोरंजन

उत्सवाशिवाय इतर खेळातही आश्रम मागे नव्हता. फुटबॉलच्या टीममधील 'कानूदा', 'असीमदा', 'संतोषदा' यांची प्रसिद्धी कलकत्त्यापर्यंत होती. कितीतरी वेळा कलकत्त्याच्या प्रसिद्ध फुटबॉल टीमही आश्रमातून डाव हरून परत जात. अशावेळी आश्रमाच्या मोकळ्या मैदानावर तिळाएवढीही जागा उरत नसे. उत्साह इतका ओसंडून वहात असे की पावसाची मोड्टी सर आली तरी खेळ चालू राही. वार्षिक क्रीडा महोत्सवाची शोभा तर बघण्यासारखी असे. श्री. गुरुदयाल मल्लीक यांच्या कॉमेंट्रीची लज्जत ज्यांनी चाखली आहे तेच त्याचा आनंद समजू शकतात. कधी कधी विद्यार्थी-विद्यार्थिनींची एकत्रित हॉकी मॅच होत असे. तशीही विद्यार्थी विद्यार्थिनींनी एकत्र येऊन खेळण्यावर कोणतीही बंधने नव्हती. एकत्र स्पर्धाही होत. गुरुदेवांनी 'उत्तरायण' मधील टेनिस लॉनही आमच्यासाठी खुलं केलं होतं. टेनिस खेळायला कधी कधी अध्यापकही येत आणि टेनिसच्या स्पर्धाही असत.

ह्या सगळ्या वेगवेगळ्या उत्सव, क्रीडास्पर्धाशिवाय वेळोवेळी आमच्या अध्यापिका मिस मार्जरी साइक्सबरोबर गावा-गावातून जाऊन ग्रामसेवेतही भाग घ्यावा लागे. संधाल ग्रामवासियांना स्वच्छता शिकवण्यात आम्हाला काही विशेष कष्ट करावे लागत नसत. त्यांच्या झोपड्या इतक्या स्वच्छ आणि सुंदर असत की आमच्या वर्दळीनेच त्या मळत. संधाल स्त्रिया काशाच्या चकचकीत लोट्यातून आश्रमातील अतिथींसाठी 'रस' घेऊन येत. हाच रस उन्हात ठेऊन मग त्याची ताडी बनवत ज्याला त्या 'मद' म्हणत. ताजा रस अत्यंत मधुर स्वादिष्ट असे. रस दिल्यानंतर आपली गाणी गाऊन, त्यावर मनोहारी नृत्य करून त्या आमचे मनोरंजन करत. त्यांचा तो काळा कुळकुळीत चमकदार पॉलीश केल्यासारखा तेजस्वी काळा रंग, फार सुंदर पीळ देऊन डोक्यावर पंख्यासारखा बांधलेला बुचडा आणि धोतर. त्यांच्याकडून केसाचा अंबाडा घालण्याची पद्धत शिकून शांतिनिकेतनच्या विद्यार्थिनींनी एका नव्या केशरचनेची निर्मिती केली, जी नंतर कलकत्त्याच्या फॅशनेबल वर्गात 'सांउताली खोपा' म्हणून अत्यंत लोकप्रिय झाली.

अशाच निर्भर संथाल किशोर दलाला पाहून गुरुदेवांनी आपलं हे गाणं लिहिलं
होतं -

ओगो सांउताली छेले
श्यामल सघन नव वरषार किशोरदूत की एले -
धानेर खेतेर पारे
शालेय छायार धारे
बांशीर सुरेते सुदूर दूरेते
चल छे हृदय मेले -

“अरे ओ संथाल किशोर, तू श्यामल सघन वर्षेचा, किशोर दूत म्हणून तर आला
नाहीस ना? धान्याच्या शेताच्या कडेला, शाल वृक्षाच्या छायातली उभा राहून -
हे किशोर, तुझ्या बासरीचा सुरेल स्वर, तुझ्या हृदयातून जणू उमटत आहे.”

आम्ही हे गीत गात संथाल गावातून जात असू तेव्हा संथाल स्त्रिया तोंडावर
पदर दाबून हसत. इतर काही त्यांना समजो न समजो, ‘साउताली छेले’ समजत
असे.

११. आश्रमवासियांसाठी गुरुदेवांची गाणी

कितीतरी कविता गुरुदेवांनी खास आश्रमासाठी लिहिल्या होत्या. त्यातल्या काही विद्यार्थी वर्गात विशेष लोकप्रिय होत्या. ही कविता सहलीत खूप आनंदात गायली जायची.

भालो मानुष नाई रे मोरा
भालो मानुष नाई
गुनेरमध्ये एई आमादेर
गुनेरमध्ये एई
देशे देशे निंदे रटे
पदे पदे विपद घटे
पूंथीर कथा कइने मोरा
उल्टो कथा कई
छूटी निलेन बृहस्पति
रईल शनीर दृष्टि
अयात्रा ते नौका भाषा
राखी नेमाई
फलेर आशा
आमादेर आर नाई ये गति
ये सई चलावई

आमचा एकच गुण आहे, आम्ही भला माणूस नाही आहोत. देशोदेशी आमची निंदा होते आणि पावलोपावली आम्ही संकटांशी झुंजतो. पुस्तकी ज्ञान आम्हाला पचत नाही. आम्ही पुस्तकात लिहिल्याच्या बरोबर उलटे करतो. आमच्या जन्माच्या वेळी बहुधा बृहस्पती सुट्टीवर गेले होते, त्यामुळे शनीची वक्रदृष्टी आमच्यावर पडली. आमची नौका तर अयात्रेला निघाली आहे, भाई! फळाची तर आम्ही आशाच करत नाही आणि गती तर आम्हाला नाहीच, – बरस फक्त पोहत राहायचं – हीच आमची गती.

असंच आणखी एक प्रसिद्ध गाणं होतं.

ना गान गावार दल रे
आमरा ना गला साधार
मोदेर भैरव रागे, रविर रागे मुख आंधार
आमादेर ईई अमिल कंठ समवायेर चोटे
पाडार कुकूर सस्वरे फुकरे ओठे
आमार केवल मरि भये धूर्जटिदादार
मेघमल्हार धरियरि, अनावृष्टि
छातिवालार दोकान जुड़े लागे शनीर दृष्टि
आधखाना सुर जमना लाई वसंत बहार
तत्क्षणात् विच्छेद ताप पालाय श्रीराधार
अमावास्या रात्रे जैमन बेहाग गाइते बशा
कोकिल गुलेर लागे दशम दशा
शुक्ल कोजागरी निशाय धरी जैजैवंती
राहु लागार वदेन लागे पूर्णिमा चांदेर

भाई, आमचा काही गवयांचा गायकवृंद नाही. आम्ही काही गळा कमावलेला नाही. आम्ही भैरव गायला लागलो तर सूर्याचे मुख क्रोधाने लालबुंद होते आणि आमच्या बरोबर आमची बेसूर गायकी ऐकून मोहल्ल्यातली कुत्रीही भुंकायला लागतात. आम्ही मेघमल्हार छेडू लागतो तर पाऊस थांबूनच जातो, बिचाऱ्या छत्रीवाल्यांच्या दुकानावर शनीची वक्रदृष्टी होते. बसंत बहारचा एखाद अर्धा सूर लावला नाही तोच राधेचं विरह दुःख दूर होतं. आमावस्येच्या रात्री आम्ही बिहाग गाऊ लागलो तर कोकिळेला दहावा ग्रह घेरतो आणि कोजागिरी पौर्णिमेला आम्ही जयजयवंती छेडू लागतो तर पूर्ण चंद्राला राहू ग्रासून टाकतो.

आज समस्त भारताचं गौरवगान असलेलं आपलं राष्ट्रगीत 'जनगणमन अधिनायक जय हे' आश्रमात विशेष उत्सवातच गायलं जायचं. संपूर्ण गीत दोनदा आळवून म्हटलं जायचं. त्याचप्रमाणे 'वंदे मातरम्'च्या स्वरलिपीचाही नियमित अभ्यास बुढी दी किंवा शांतिदांच्या जवळ बसून करायला लागायचा, तेव्हा त्यातला 'त्रिशकोटिभुजे' हा अंतरा गाता यायचा. आज म्हणूनच मला

आजचं 'वंदे मातरम्' नेहमीच अधुरं आणि अनोळखी वाटतं. त्याच्या अंतःत्यातले कोमल स्वर तर त्याची खरी शोभा आहेत.

आश्रमाच्या उत्सव आणि सहलीचं एक खास गाणं होतं. विश्वभारतीच्या नारिंगी वह्यांच्या मागे, विश्वभारतीच्या पत्रिकेच्या शेवटच्या पानावर हेच गीत लिहिलेलं असायचं. ह्या कवितेत आश्रमातील विद्यार्थ्यांच्या भावभावना, त्यांच्या आश्रमीय जीवनातील सुख आणि उल्हास यांनाच गुरुदेवांनी स्वरबद्ध केलं होतं. मधुर स्वरांचं एक जाळं विणलं होतं. अर्ध गाणं गाऊन मध्ये गुरुजींच्या जयजयकाराची बुलंद आवाजात घोषणा करून मग पुन्हा गीताला सुरुवात व्हायची.

आमादेर शान्तिनिकेतन
सब होते आपन
आमादेर शान्तिनिकेतन
तार आकाशभरा कोले
मोदेर दोले हृदय दोले
मोरा बारे बारे रेखी तारे
नित्यई नूतन
आमादेर शान्तिनिकेतन
मोदेरे तरुमूलेर मेला
मोदेर खोला माठे खेला
मोदेर नील गगनेर सोहागमाखा
सकाल संध्या वेला
मोदेर शालेर छाया वीथी बाजाय
वनेर कलगीती
सदाई पातार नाचे मेते आछे
आमलकी कानन
आमादेर शान्तिनिकेतन
आमरा जथाय मराधूरे
शे जे जाय नाकमू दूरे
मोदेर मनेर मांझे

प्रेमेर शेतार
बांधा जेतार सुरे
मोदेर प्रानेर संगे
प्राने शेजे मिलियेछे
एकताने
मोदेर माध्येर संगे भाई के
शेजे करेछे एकमन
आमार शान्तिनिकेतन

आमचं शान्तिनिकेतन – आमचं सगळ्यात प्रिय शान्तिनिकेतन, याच्या आकाश गर्भात आमची हृदयं आनंदाने नाचतात. आम्ही पुन्हा पुन्हा लक्षपूर्वक पाहतो तर सतत नित्य नवीन काही गवसतं. आमचे वृक्ष, आमची मोकळी मैदानं आणि त्यातली आमची क्रीडा. सकाळ-संध्याकाळचं सौभाग्यशाली निळं आकाश, आमची शाल वाटिका आम्हाला भविष्याची गाणी ऐकवते. आमचा आवळ्याचा कुंज पानांच्या सळसळीने नेहमी खुशीत धुंद असल्यासारखा असतो. आम्ही कुठेही असू, आमचा आश्रम आमच्याजवळच असतो. त्याच्या प्रेमाची सतार आमच्या मनातील स्वरांमध्ये झंकारत असते. आमच्या प्राणांशीच त्या सतारीची धून एकरूप झाली आहे. आम्हा प्रत्येकाला आश्रमाने एकमन, एकप्राण करून टाकलं आहे. असं अमुचं प्रिय शान्तिनिकेतन.

ही होती आश्रमाची गुरुवाणी. आश्रमवासी कुठेही असोत, आश्रम त्यांच्या हृदयातच वस्तीला असे. रवींद्र संगीताच्या स्वरलहरी देश विदेशात घुमू लागल्या. आश्रमाचे एक जुने विद्यार्थी पिनाकी त्यांनी सर्वप्रथम रवींद्र संगीत गुजराथीमध्ये सादर केलं. मुंबईहून आलेल्या त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी उत्तरायणमध्ये गुजराथीतून एक संगीत नाटक सादर केलं. त्याचप्रमाणे कलकत्ता, मद्रास, बर्मा या ठिकाणीही विद्यार्थ्यांनी 'रविंद्र साहित्य सभा'ची स्थापना केली.

१२. विद्यार्थ्यांचे अतिथीप्रेम

शान्तिनिकेतनचे विद्यार्थी आश्रमातील इतर कुणीही विद्यार्थी भेटल्यावर त्याच्याशी फार प्रेमाने वागतात. एकदा आम्ही बंगलोरमध्ये होतो. आश्रमातले एक खूप जुने विद्यार्थी श्री. गोपाळ रेड्डी मुद्दाम भेटायला तिथे आले. मोठ्या प्रेमाने त्यांनी आपल्या गाडीतून नेलोरच्या 'सुदर्शन महल' या मोठ्या हवेलीची सैर करवली आणि आमचं खूपच आगतस्वागत केलं.

आश्रमवासियांना आतिथ्यशीलतेचं खास वळण लावलं जाई, कुणीही अतिथी असो, आश्रमातून असंतुष्ट जाता कामा नये ह्याकडे विशेष लक्ष दिलं जायचं. एकदा राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद आश्रमात आले. बिहारी विद्यार्थ्यांनी एकत्र येऊन स्वादिष्ट बिहारी पदार्थ बनवले. मला आजही आठवतं, तीळ भाजून बनवलेली एक विशिष्ट ओळखीची मिठाई पाहून राजेंद्रप्रसाद आश्चर्याने चकित होऊन विचारू लागले, "अरे, तुम्ही! "

श्रीभवनच्या बाहेर एक मोठी सतरंजी घातली होती. तेव्हा राजेंद्रबाबूंची तब्येत ठीक नव्हती तरीही त्यांनी आम्ही बनवलेल्या पदार्थांची चव बघितली, कौतुक केलं, आणि त्यांना पुन्हा पुन्हा खोकला येत होता तरीही आमच्या स्वाक्षरी-पुस्तकातून सहाय्य केल्या. लॉर्ड लोरियन, जिनेव्हाहून आलेले सर मॉरिस ग्वायर, वैज्ञानिकांचं एक शिष्टमंडळ, कुणीही आश्रमात येत. इथली मौलिक शिक्षण पद्धती पाहून प्रसन्न होत.

१३. गुरुदेवांची आत्मीयता

नंतर नंतर गुरुदेवांची प्रकृती ठीक नसायची आणि मग त्यांच्याजवळ केव्हाही जाण्याची शक्यता कमी झाली. त्यांच्याजवळ रात्रंदिवस त्यांची सून प्रतिमादी असायची किंवा नात बुडीदी (नंदिता कृपलानी) किंवा रानी चन्दा. त्यांच्या मर्जीतला नोकर वनमाळी यांनीही शिस्तीचा लगाम खेचला. एक दिवस तो आम्हाला वाईट पद्धतीने फटकारत होता, “वेळ काळ काही पहायचं नाही. दिसत नाही तुम्हाला बाबा मोशायांची तब्येत कशी आहे ते?”

गुरुदेवांनी आतून हे ऐकलं तर उलटं त्यालाच झापलं, “येऊ का देत नाहीस? या आत या...”

आम्ही आत आल्यावर त्यांनी मोठ्या प्रेमाने चौकशी केली. मग एकदम म्हणाले, “जयन्तीकडून बर्दवानच्या राजवाड्यातल्या भूताची गोष्ट ऐकलीत की नाही?” आम्ही नाही म्हटल्यावर स्वतःच ऐकवू लागले. जयंती माझी मोठी बहीण होती आणि बर्दवानला संस्कृतची काव्यतीर्थ परीक्षा देण्यासाठी गेली होती. स्वतः गुरुदेवांनीच तिची राहण्याची व्यवस्था बर्दवानच्या राजमहालात केली होती. त्या भूतमहालात भूताची एक विचित्र लीला पाहून ती परतली होती. गुरुदेवांनी ती कथा इतकी उत्कंठावर्धक पद्धतीने वर्णन करून सांगितली की, अंगावर काटा उभा राहिला. असं वाटत होतं की, आम्ही उत्तरायणमध्ये नाही तर बर्दवानच्या राजवाड्यातच बसलो आहोत आणि एक मांस, चामडं नसलेला सापळा आमच्या अवती भवती फेऱ्या मारतोय.

असंच एकदा आजारपणातच गुरुदेवांनी एका विशेष सभेत आपली कविता, ‘हृदय आमार नाची रे, आजी के मयुयेर मत नाची रे’ स्वतः गाऊन ऐकवली होती. ज्यांनी त्यांच्या तोंडून ही कविता ऐकली आहे तेच जाणू शकतात की, आपल्या कवितेतील उतार-चढाव आपल्या मधुर वाणीने गुरुदेव किती सुंदर व्यक्त करीत. उत्तरायणच्या मागच्या भागात एक फार सुंदर बाग होती. त्याला लागून मोठ मोठ्या खिडक्या आणि दारांनी शोभणारी अशी दोन मजली मोकळी खोली होती. जवळच एक लहानंस तळं बनवलेलं होतं त्यात सुंदर फुललेली

कमळं तरंगत असायची. त्या बागेत फुलांच्यामध्ये उभं राहून फोटो काढण्याची हौस आश्रमात इतकी वाढली की नंतर गुरुदेवांच्या परवानगीनेच फोटो काढता येईल असा नियम केला गेला. आश्रमाचे छायाचित्रकार शम्भू साहा कलकत्त्याहून यायचे तेव्हा सगळे मग परवानगी मागण्यासाठी गर्दी करायचे. गुरुदेवांना हे बंधन फारसं रुचलं नाही. त्यांनी एक दिवस सगळ्यांना सांगून टाकलं, “तुम्हाला जेव्हा वाटेल तेव्हा इथे फोटो काढू शकता.” मग तर काय असा एखादाच अभागी विद्यार्थी उरला असेल ज्याच्याजवळ त्या फुललेल्या बागेचा फोटो नाहीये.

आश्रमातील विद्यार्थ्यांमध्ये अशीही एक पद्धत होती की प्रत्येक वर्षी उन्हाळ्यापूर्वी उत्तरायणच्या पौर्णमासीमध्ये गुरुदेवांबरोबर एक फोटो काढायचा. प्रकृती ठीक नसतानाही त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना कधीही निराश केलं नाही. ऐवढंच नाही तर एकदा फोटो खराब झाला म्हणून आम्ही त्यांच्याकडे पुन्हा एकदा फोटो काढण्याचा आग्रह करण्यासाठी गेलो तर त्यांचे जेष्ठ पुत्र रथीदा यांनी आम्हाला वाईट तऱ्हेने झिडकारलं. पण कुठून कसं कोण जाणे गुरुदेवांनी ऐकलं आणि वनमाळीला खाली पाठवून सांगितलं, “दुपारी तीननंतर तुम्ही केव्हाही या” अशी होती त्यांची उदार मनोवृत्ती आणि मोठेपणा. स्वाक्षरी पुस्तिकांचंही असंच व्हायचं. प्रत्येक विद्यार्थ्याला वाटायचं गुरुदेवांनी काहीतरी त्यात लिहावं, केवळ सही करू नये, त्यांनी त्यात एखादं चित्रही काढावं म्हणून प्रत्येक विद्यार्थिनी धडपडायची. साधारणपणे गुरुदेव त्यामध्ये आशीर्वादपर काही लिहून स्वाक्षरी करत.

गुरुदेवांकडे परदेशी पत्रं खूप येत. विद्यार्थी त्यांच्याकडे त्यावरील तिकिटें मिळविण्यासाठी खूप गडबड माजवत. एक दिवस त्या टपालात आलेल्या एका त्रिकोणी तिकिटासाठी विद्यार्थ्यांच्यात अशी काही झटापट झाली की त्यांनी तिकिटं वाटणंच बंद करून टाकलं. राग आल्यावर गुरुदेव अशीच शिक्षा करत.

अत्यवस्थ होऊन बिछाना धरण्याआधी गुरुदेवांनी शिशुभवनाच्या एका सभेचं अध्यक्षपद स्वीकारलं होतं. मला आठवतं त्याप्रमाणे त्यानंतर गुरुदेव इतर कोणत्या सभेत, उत्सवात येऊ शकले नव्हते. तसं तर आश्रमाच्या प्रत्येक साहित्यसभेचं आपापलं स्वतंत्र व्यक्तित्व होतं, पण शिशुभवनाच्या सभेची शोभा काही निराळीच असायची. पांढरी शुभ्र साडी नेसून माशीमां आपल्या सगळ्या बालसेनेला शिस्तीत

रांगा करून घेऊन येत. लहान लहान मुलं पांढरी धोतरं आणि कुडते घालून सभेची सजावट करण्यात गुंग होत. त्यांच्या त्या पांढऱ्या शुभ्र धोतरकुडत्याचा रूबाब मला आजही कोणत्याही प्रख्यात पब्लिकस्कूलच्या ब्लेझरमध्ये दिसत नाही. एकतर शिशुभवनची सभा, त्यात सभापती स्वतः गुरुदेव! लाब्ररीच्या समोरच त्यांची सभा भरली होती. एक एक करत लहान मुलगा किंवा मुलगी यायची आणि गोष्ट, लेख किंवा एखादं गाणं म्हणून प्रेक्षकांचं मन मोहून टाकायची. आश्रमात प्रशंसा करण्यासाठी कधीही टाळ्या वाजत नसत. गुरुदेवांना दोन गोष्टींचा तिटकारा होता एक टाळी आणि दुसरा 'हार्मोनियम.' टाळीऐवजी एका आवाजात 'साधु-साधु' म्हणत. शिशु विभागाच्या ह्या सभेत चिनी भवनाचे प्रो. तान यांचा लहान मुलगा तान ली आला आणि खूप उंच स्वरात आपला लेख वाचू लागला. लेखाचं शीर्षक होतं, 'गुरुदेव खूप चांगले आहेत.' त्या लेखाची पहिली ओळ होती, 'आम्ही गुरुदेवांवर प्रेम करतो, आणि शेवटची ओळ होती, 'गुरुदेव आमची आई आहेत.' प्रत्येक वर्षी त्यांच्या जन्मदिवशी, जयंतीला देश विदेशातील विद्वान, साहित्यिक विचारात बुडून जातात की कोणत्या शब्दात ह्या सरस्वती पुत्राचा सन्मान करावा? पण त्यांच्या आश्रमातील एका लहान विदेशी विद्यार्थ्याने खूप वर्षांपूर्वी त्यांच्या उपस्थितीत, अवडंबर न करता सरळ स्नेहाने त्यांना मापलं आणि म्हटलं, 'गुरुदेव आमची आई आहेत.' पित्याच्या प्रेमात शिस्तीचाही रंग असतो, नजरेच्या धाकाचा लगाम असतो, पण मातेचं प्रेम असतं सरळ, क्षमाशील-निस्वार्थ!

लहानग्या तान लीला बहुधा त्या प्रेमाची खोली समजली होती.' 'कचिदपि कुमाता न भवती' (पुत्र कुपुत्र होऊ शकतो पण माता कधीच कुमाता असत नाही.)

१४. साधी कलापूर्ण राहणी

साधारणपणे सैलसर कुडता आणि धोतर हा अध्यापकांचा पोषाख असला तरी विशेष समारंभात अध्यापकांना एक विशेष प्रकारचा पायघोळ अंगरखा घालावा लागे. कृष्ण कृपलानीजी सैल पायजम्यावर शेरवानी घालत, हाच पोषाख अनिल चन्दानाही आवडे. स्वतः गुरुदेवांकडे काळा, पांढरा, ऑफ व्हाईट आणि इतर कितीतरी रंगाचे अंगरखे होते, पण त्यांना त्यांचा तो काळा रेशमी पायघोळ कोटवजा अंगरखा जितका शोभून दिसे तितके इतर दिसत नसत. त्या अंगरख्याबरोबर तशाच रंगाची थोडीफार नेपाळी पद्धतीची टोपी ते घालत. गळ्यात फुलांची माळ आणि तेजस्वी भालप्रदेशावर चंदनाचा टिळा. त्यांचं खिशात ठेवायचं घड्याळ कायम एका लांब रेशमी फितीने बांधलेले असे गळ्यात रुळत असे. विद्यार्थ्यांवरही अमुकच पेहराव हवा अशी बंधने नव्हती. परंतु आश्रमाची राहणीच इतकी साधी सुधी अशी असायची की त्यात ऐट करून बहादुरी दाखवण्याची शक्यताच नव्हती. सुती कपडे आणि चप्पल, फार तर कुणी केसात एखादं फूल अडकवे. त्या काळात ब्लाऊजच्या बाह्यांना झालरीची फॅशन चालू होती, पण त्याची लांबी ठराविकच असे. एक इंच जास्त नाही की कमी नाही. एकदा सिंधी विद्यार्थ्यांनी मोठ्ठं धाडस करत आपल्या देशाचा पेहराव धारण केला, पण दुसऱ्याच दिवशी स्वतःच त्यांनी त्याची खानगी पेटीच्या तळाशी करून टाकली. एखादीने आपल्या उंच टाचा खटखटत चालण्याचा प्रयोगही केला, पण मग शरमून स्वतःच चप्पल वापरायला सुरुवात केली. काही दिवसातच आश्रमाच्या साधेपणापासून ती दूर राहू शकली नाही. साधी साडीही अशा कलात्मक ढंगात नेसण्याचं शिक्षण मिळायचं की स्वस्त कपडाही किंमती वाटायचा. नारिंगी रंग विद्यार्थ्यांनाच नाही तर गुरुदेवांनाही विशेष प्रिय होता. विद्यार्थ्यांमध्ये एका विशिष्ट तऱ्हेने शिवलेल्या कुडत्याची पद्धत होती त्याच्या बाह्या टोकाशी घट्ट पण वर ढिल्या सैलसर असायच्या. शान्तिनिकेतनची शिक्षण पद्धतीच नाही तर तिथल्या वेषभूषेतही एक अनोखी अभिरुची दिसायची. त्यामुळे जेव्हा इथल्या विद्यार्थिनी कलकत्याच्या 'विद्यासागर कॉलेजमध्ये' विश्वविद्यालयाच्या परीक्षांसाठी जायच्या, तेव्हा तिथल्या

‘ढाकाई’, ‘टांगाईल’ आढि ‘ढुर्शिदाबादी’ ढडक साङ्या नेसून आलेल्या विद्यार्थिनी आश्रमाच्या सरळ सौढ्य विद्यार्थिनींकडे पहातच राहात. श्रीनिकेतनच्या साधारण वस्त्रांढध्ये जी ढोहकता असायची ती त्यांच्या किंढती कपड्यांढध्ये नसायची! विद्यार्थिनीही वेळोवेळी स्वतःही नव्या केशरचना, नव्या तऱ्हेने साडी नेसण्याच्या रीती शोधत.

१५. आश्रमावर काळे ढग

आश्रमाच्या मौलिक आकर्षणाने देशविदेशातील विद्यार्थी विद्यार्थिनींना खेचून आणलं होतं, परंतु अशा आनंदोत्सवातील मुख्य तेजस्वी ताराच मंद होऊ लागला. गुरुदेवांची प्रकृती पुन्हा बिघडली. अजूनही त्यांचे आश्रमवासी, आनंदाची गाणी गात उत्तरायणाकडे जात, परंतु त्यांच्या स्वरात तो पूर्वीचा ताजेपणा जोश राहिला नव्हता. मोठे मोठे डॉक्टर येत आणि चिंताग्रस्त होत. एकीकडे त्याच काळात आश्रमाचं नवीन वीजघर बनत होतं, ते पाहून गुरुदेवांनी आम्हाला म्हटलं होतं, 'आता तुमचं नवं वीजघर बनत आहे, तुम्हाला आता वीजेचा त्रास होणार नाही' पण आश्रमाची खरी रोशनी तर विझू लागली होती. आश्रमाच्या उत्सव समारंभात आता तो आनंद नव्हता, तो उत्साह नव्हता. ज्याला पहावं तो असंच म्हणे, 'माहीत नाही पण काहीतरी अमंगलाची छाया जाणवते आहे.' स्वतः गुरुदेवांचा चेहराही बदलला होता, आजारीपणामुळे त्यांचे केसही कापून अगदी छोटे ठेवले होते. असं ऐकायला येई की आता त्यांना कलकत्त्याला नेतील. विद्यार्थी घोळक्या घोळक्याने त्यांच्या दर्शनासाठी उत्तरायणला जात आणि दारातूनच त्यांना पाहून परत येत. त्यांचे काही जुने अध्यापक, त्यातले काही आधी त्यांचे विद्यार्थीच होते. शिकवता, शिकवता गप्प होत. पुस्तक बंद करून सुट्टी देऊन टाकत.

प्रार्थना मंदिरात क्षितीमोहनबाबू विशेष सभा घेता घेता एकदम उदास होऊन जात.

गुरुदेवांच्या आजाराच्या काळ्या ढगांनी सर्व आश्रमाला घेरलं होतं आणि एक दिवस गुरुदेवांच्या कलकत्ता प्रयाणाची तयारी झाली. सगळा आश्रम त्या दिवशी त्यांना निरोप द्यायला उत्तरायणाच्या बाहेर उभा होता. एक एक करून सगळ्यांनी त्याच्या पायाची धूळ माथ्याला लावली आणि हळुहळू विश्वभारतीची ती लांब बस गुरुदेवांना घेऊन आमच्या नजरेच्या पल्याड गेली.

मग काही दिवस जसे काही हरवल्यासारखे झाले. लायब्ररीच्या बाहेर एक मोठ्ठा नोटीस बोर्ड होता, त्यावर दिवसातून चार वेळा त्यांच्या तब्येतीविषयी

नवीन वृत्त लिहिलं जायचं, “अजूनही स्थिती चिंताजनक आहे.” आणि मग दिवस असा आला ज्या दिवशी मुख्य हिरा नसलेल्या मुकुटासारखा आश्रम मागे उरला. आश्रमाची झाडं पानंही शोकात बुडून गेली.

ज्या दिवशी त्यांच्या अस्थींचे अवशेष घेऊन त्यांचे जवळचे स्वजन परतले, आश्रमवासी रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला लांब रांगेत, दुःखाने माना खाली घालून उभे होते. आश्रमाचे गुरुदेव आता या जगात राहिले नव्हते, पण त्यांचा आश्रम निष्प्राण झाला तरी त्यांच्याच वाणीत जिवंत होता.

आमार जाबार समय होलो
आमार कैनो राखीस धरे?
चोखेर जलेर बांधन दिए
बांधीस ने आर मायार डोरे
फूरियेछे जीवनेर छूटी,
फिरिए ने तोर
नयन छूटी
नामधरे आर डाकिस ने भाई
जेते हौबे त्वराकरें -

माझ्या जाण्याची वेळ आता झाली आहे, आता मला पकडून का ठेवता?
आपल्या अश्रूंच्या मायावी दोराच्या बंधनात मला बांधू नका. जीवनाची
सुट्टी संपली आहे. आता डोळे वळवा, माझ्याकडे पाहू नका, मला
आता नावाने हाकारू नका. भाई, मला आता लवकर गेलं पाहिजे.

आज त्यांना जाऊन इतकी वर्षे होऊन गेली पण आजही कधी कधी वाटतं -
काळ्या अंगरख्यात, काळी टोपी घालून ते ‘पुनश्च’च्या टेबलापाशी खाली वाकून
काहीतरी लिहित आहेत, आणि आमच्या पायांची चाहूल लागून आश्चर्याने डोके
वर करून पाहताहेत, “क्यो री, आता काय झालं? काय हवंय?”

गुरुदेवांची वाणी त्यांच्या विद्यार्थी विद्यार्थिनींच्या कानात सदैव गुंजत राहिल.
त्यांचा पवित्र संदेश युगानुयुगे लोकांना चैतन्य देत राहिल. मृत्यूशय्येवर त्यांनी
लिहिलेलं गीत नेहमीच दिगन्तात विहरत राहिल.

“सम्मुखे शान्ति पारावार
भाषाओ तरणी हे कर्णधार ।”

समोर शान्तिसागर उचंबळत आहे. हे नाविका, नावेला त्यात विहार
करू दे.

इतर संस्मरणं

१६. अक्षय सौभाग्य

असं म्हणतात की, प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या यशाच्या मागे निश्चित एखाद्या स्त्रीची सावली असते. आणि जर ती सावली स्वतः त्या पुरुषाची सुखदुःखात सतत साथ देणारी जीवनसहचरी असेल तर, मग तर त्याचं यशही असाधारण असतं.

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदींची विद्वत्ता, त्यांची विनम्रता, त्यांचा सरळपणा यांना जिने असं सहज घडवलं तिचं नावही कुमारटोलाच्या त्या अनाम शिल्पकारांप्रमाणे कुणाला माहीत नाही. ज्यांनी घडवलेल्या अष्टभुजेच्या मूर्तीला पाहून पाहणाऱ्यांच्या तोंडून सहजच 'वाह' असा उद्गार निघतो पण तरीही कोणी असं नाही विचारत की ह्या भव्य मूर्तीचा शिल्पकार कोण आहे?

त्यांचं नाव होतं भगवती द्विवेदी. लग्न होऊन पतीच्या घरी आल्या तेव्हा त्यांचं वय होतं तेरा चौदा वर्षांचं. तेव्हापासून ज्या निष्ठेने सतत त्यांची छाया बनून पंडितजींच्या आयुष्यभर ऊन वाऱ्यात त्यांच्या देहाची साथ जिने केली ती सती वैधव्याचं हे महादुःख काही थोडके दुर्दैवी महिने तरी सहन करायला या पृथ्वीवर कशी राहिली? मी भाभीजींचा तो शांत, प्रेमळ चेहरा आठवते तेव्हा मलाच माझ्या या मूर्ख शंकेचं उत्तर 'मानस'च्या गूढ ओळीत मिळतं.

अवगुण एक मोर मैं माना ।

बिछुरत प्राण न कीन्ह पयाना ॥

नाथ सो नयनन्हकर अपराधा ।

सिसरत प्राण करहिं हठबाधा ॥

वैधव्यात त्यांच्या त्या भयानक दीर्घ बनलेल्या रात्री कशा गेल्या असतील, मी समजू शकते. आधीची दोन वर्ष पंडितजी शारीरिक आणि मानसिक दोन्ही

आघाताने खूप तुटले होते तेव्हा भाभीजींनी त्यांच्याभोवतीचं आपलं जागरूकतेचं कवच अधिकच घट्ट केलं होतं. कधीही एखाद्या मिटींगला ते लखनौला येत तेव्हा भाभीजीही त्यांच्याबरोबर येत.

“केव्हा खायचं, काय खायचं, कधी झोपायचं सगळ्याचं वेळापत्रक बांधून टाकलंय तुझ्या भाभीजींनी.” आजही ते समोर बसून बोलल्यासारखं आठवतं की, पंडितजी आपल्या ओळखीच्या आविर्भावात, मांडी घालून माझ्या समोर बैठकीवर बसून डोलत डोलत सांगताहेत, “जशी जशी म्हातारी होते आहे तशी तशी जणू काही शहराची कोतवाल बनत चालली आहे.”

“मी असं केलं नाही तर तुला माहिती आहे हे काय करतील?” भाभीजींचा तो बिहारी गाणं गायल्यासारखा झटका त्या क्षणी त्यांच्या कठोर शिस्तीची कैफियत मांडून राहिला, “दोन्ही वेळा भात तर भातच खातील, चहात मूठभर साखर टाकतील, चोरून गोड मागवतील आणि जगभरची साहित्यिक आमंत्रणं स्वीकारतील, आज काय चालले कलकत्त्याला, कधी भोपाळला आणि कधी हैदराबादला. डॉक्टरांनी त्यांना हिंडणं फिरणं एकदम मना केलं आहे. म्हणून तर आता मी त्यांना एक मिनीटही सोडणार नाही.”

त्यांच्या त्या आत्मविश्वासाने केलेल्या घोषणेवर त्याच क्षणी माझ्या पापी मनाने शंका उत्पन्न केली होती. जीवनात एक क्षण असाही येतो की एक मिनीटही एकट्याला न सोडण्याची घोषणा करणाऱ्याला परमेश्वर असा धक्का देतो की, त्याचा सर्व अहंकार एका क्षणात चूर चूर करून टाकतो. काळाच्या वाकड्या कुटील गतीशी तोपर्यंत माझा परिचय झाला होता, त्यामुळे मनातल्या मनात त्या दिवशी त्या सुखी जोडप्याला उद्देशून प्रार्थना केली, ईश्वर करो, आणि भाभीजी पंडितजींच्यासाठी नेहमीच अशा कठोर शहर कोतवाल म्हणून राहोत.

पंडितजींची प्रकृती दिवसेंदिवस ढासळत होती हे मी पहात होते. माझे जिने चढताना त्यांना धाप लागत होती. कधी कधी अचानकच गंभीर बनून कोणत्या विचारात बुडून जात कोण जाणे. हिंदी संस्थानाने त्यांच्यासाठी अशी काही चिंतेची जाळी पसरवली होती की त्यांच्या सरळ, भोळ्या, निष्कपट हृदयाने कधी कल्पनाही केली नसेल. ऑडिटच्या दुष्ट भुलभुलैय्यात व्यर्थ अडकून, स्वेच्छेने

इतरांच्या चुकांची जबाबदारी घेण्याचं विष धारण करुन ते नीलकंठ बनायला निघाले होते.

भाभीजी एक दिवस फारच भडकल्या. त्या दिवशी दोघेही रात्रीच्या जेवणासाठी माझे अतिथी होते. मी स्वयंपाकघरात पुऱ्या तळत होते तर भाभीजींनी हाक मारली, “ए गउरा,” (दोघेही मला नेहमी या विचित्र नावानेच हाक मारत.) “इकडे ये बघू जरा.”

मी कढई उतरवून गेले, बघितलं तर पंडितजी गंभीर होऊन बैठकीवर थोडे लवंडून एक नियतकालीक उगीचच चाळत आहेत आणि भाभीजींचा गोरा चेहरा संतापून लालबुंद झाला आहे. मी तर घाबरूनच गेले. आता आता तर दोघांना लक्ष्मीविष्णूच्या जोड्याप्रमाणे बैठकीवर स्थापित करुन आले होते, तर असं एवढ्यात काय घडलं?

“बघ, काल रात्रभर झोपलेले नाहीत. संस्थान, संस्थान, जेव्हा पाहावं तेव्हा संस्थान! मी तर म्हणते जळ्ळो ती नोकरी, देऊन टाका राजीनामा! ज्यांना जिथे हवे तिथे यांच्याकडून सहा करवून घेतल्या. आता दोष कुणाचा, भोगतील हे! मी का बोलू नको! मला माहीत नाही का?”

मी यावर काय म्हणणार? मला गप्प बसलेलं पाहून त्या आणखी तळमळून सांगू लागल्या, “रात्र रात्र झोपणार नाहीत. डोकं तर असं दुखतं विचारू नको. काही म्हटलं तर सांगणार, आता ब्लडप्रेसरची गोळी घेतो, बरं वाटेल, पण मी म्हणते हे दुखणं कोणत्या औषधाने बरं नाही होणार; संस्थानाचा मोह सोडून द्या, तेव्हाच हे दुखणं जाईल.”

“ठीक, भाभीजी ठीक, माझी कढई थंड झाली असेल. त्याला आता गरम होऊ दे, आपण शांत व्हा, थंड व्हा, मी आता जेवायला वाढतेच.”

मी झटपट जेवण वाढलं आणि माझ्या भाजी, रायतं, खीर यांच्याबद्दल बोलत राहून संस्थानचा अप्रिय विषय पुढे येऊच दिला नाही. पण भाभीजींची तिखट नजर पंडितजींच्या प्रत्येक घासाकडे आहे हे मी पहात होते. बटाट्याची भाजी तर घेत नाहीत? ताटात नजर चुकवून जादा मिठाची चिमूट तर वाढून घेत नाहीत?

“अऽ अऽ हे काय करतेस? वाटी भरून खीर वाढतेस त्यांना? बस्स फक्त एक डाव चव घेण्यापुरती वाढ.” असं म्हणून ती वाटीभर खीर परत पातेल्यात ओतू लागल्या तर पंडितजींनी अजीजीच्या स्वरात म्हटलं, “अजी, खाऊ दे ना, एक दिवस कुपथ्य केलं तर काही होत नाही. गउरा खीर फार छान बनवते, जरा चाखून तर बघ.”

“अच्छा ऽऽ, आता समजलं, बनारसला येऊन का तुझ्या हातच्या जेवणाची तारीफ करतात ते, रोज खीर खायला घालतेस ना यांना?”

पंडितजींनी व्याकूळ दृष्टीने माझ्याकडे पाहिलं जणु सांगत होते, आपला अपराध मान्य करू नकोस.

“नाही भाभीजी. मला काय माहीत नाही का पंडितजींना गोड खायचं नाही ते?”

“स्वयंपाक तर तू खरोखर चांगला शिकली आहेस गं. आठवतं, एक दिवस पालक फोडणीत टाकताना एकदम जाळ भडकला तर तू घाबरून कशी बाहेर पळत आलीस ते?”

खूप पूर्वी शांतिनिकेतनमध्ये असताना एकदा भाभीजी पालक फोडणीस टाकणार तर तेवढ्यात धोबी आला. म्हणाल्या, “बघ, हिंग, मेथी, मिर्चीची फोडणी करून पालक टाक, मी धोब्याला कपडे देते.”

तापलेल्या तेलात मसाले घालून मी अडाणीपणे ओला पालक टाकला तर कढई ज्वाळांनी लपेटली आणि मी घाबरून बाहेर पळाले होते.

सगळं आठवलं, सगळं. तो दिवसही आठवला जेव्हा या वात्सल्यमूर्ती गुरुपत्नींला मी पहिल्यांदा पाहिलं होतं. तेव्हा त्या पंचवीस सव्वीस वर्षांच्या असतील. गोरा, गोल चेहरा जो साध्याश्या गोष्टीनेही रागाने लाल व्हायचा. छोट्याशा नाकावर सोन्याची गोल चमकी, घट्ट बांधलेली वेणी, जी सुटल्यावर आपल्या दाट केसांमुळे पाठीला घेरून कमरेपर्यंत पोचायची. साध्या पदराची साडी. तोंडात सतत पानाचा विडा. कपाळावर खूप मोठं लाल कुंकू आणि भांगात सिंदूर.

तेव्हा त्यांचा परिवार मर्यादित होता. तीन मुलं. त्यांची तेव्हाचीच नावं आजही ओठावर येतात, त्यांना त्याच नावानं संबोधलं जायचं – बबुआ, पुतुल आणि

तितिल. पंडितजी तेव्हा 'गुरुपत्नी'मध्येच राहात. गवती छताचं ते जुनं घर होतं. त्याच्या दुसऱ्या भागात राहात गोसाईंजी. तिथेच त्यांच्या तरुण मुलाचा वीरूचा मृत्यू झाला होता. पंडितजींच्या छोट्याश्या अंगणात एक झाड होतं. त्याच्याखाली उन्हाळ्यात भाभीजी आपली मोठी शेगडी ओढून मोबाईल किचन आणायची आणि मग त्याच कोपऱ्यात आम्हा उत्तरप्रदेशी विद्यार्थिनींचा आवडता अड्डा जमायचा. इतक्या सगळ्या विद्यार्थिनींना वाढताना मला एकदाही भाभीजींच्या चेहऱ्यावर त्रासिक भाव उमटल्याचे स्मरत नाही. बाहेरून खूप बडबडेल, "लो, आ गई महारानी, नेता बनून ! या, बसा, पंगत वाढू?" पण प्रत्यक्ष वाढताना, डाळीवर तूप सोडताना अशी काही प्रेमळ साथ असायची की बस, अमृताची लज्जत यायची.

श्रावण आला की आमच्यासाठी मेहंदीचा मोठ्ठासा बाँबगोळाच वाटून तयार असायचा. बघता बघता भाभीजींच्या स्वयंपाकघरातील पाट दोन दोऱ्यामध्ये बसवून झोका बांधला जायचा. खूप वेळ आम्हाला झोके देऊन, मग भाभीजी स्वतःही झुलण्याचा आनंद घ्यायला आमच्यात सामील व्हायची. आश्रमात बुधवारी सुट्टी असायची आणि नऊ वर्षात एखादाच असा बुधवार असेल की जेव्हा मी भाभीजींकडे गेले नाही.

'पाहिलंत,' मला पाहून गंभीरपणे त्या पंडितजींना सांगायच्या, "मोठ्या धीट माशीसारखी खाण्याच्या वासाने बरोबर वेळेवर पोचते. ओळखलं आहे ना की कढी बनवली आहे." पण वाढायला लागली की नको नको म्हटलं तरी काशाच्या थाळीत खूपसा भात वाढून, कढीचं आळं करून म्हणे, "अरी, तू आली नसतीस तरीही मी तुझ्यासाठी वाढून तिकडे घेऊन आले असते."

आम्हा दोघी बहिणींवर तिचं सारखंच प्रेम होतं. पण तरीही माझ्या मोठ्या बहिणीचं स्थान माझ्याहून थोडं अधिक मानाचं होतं - जसं की तिला कधी भाजी आणायला, किंवा पंडितजींच्या ब्लेड आणायला बाजारात पाठवलं जायचं नाही, तिला खाण्याचा पदार्थ नेहमी प्लेटमधून दिला जायचा, पण माझ्याकडे भाभीजींचा बाजारहाट करणं एक प्रकारे सोपवलेलंच होतं. तसंच भाभीजी चुल्ह्यावर शेकलेली गरम गरम रोटी माझ्याकडे फेकायच्या आणि कुशल क्रिकेट खेळाडूच्या

थाटात मी तो बाऊंसर झेलायची. त्या रोटीवरच लोणचाची फोड घेऊन रोटी पोटाकडे मार्गस्थ व्हायची.

“ए गऊरा, जा बरं पटकन को-ऑपरेटिव्ह स्टोअरमधून हे सगळं घेऊन ये.” त्या माझ्या हातात यादी देऊन म्हणायच्या, “एक आणा तुला घे आणि बबुआलाही बरोबर घेऊन जा. त्याला पण दोन पैशांची टॉफी घेऊन दे.” बस्स! त्यांचा हा आदेशच मला चीड आणायचा.

“नाही, मी नाही त्याला नेणार” मी म्हणायची, “एक तर त्याच्या केसांना किती तेल चोपडलं आहे, त्यावर इतका लांब सदरा घातलाय. कुणी पाहिलं तर वाटेल खाली काही घातलंच नाहीये.”

खरोखर भाभीजी कधी कधी हास्यास्पद वाटेल एवढा लांब सदरा बबुआला घालायची. त्या सदऱ्याच्या लांबीमुळे घातलेली हाफपॅट झाकली जायची, घातली आहे की नाही? शंका यायची. खरी गोष्ट आणखीही होती. बबुआला बरोबर नेताना पावलोपावली माझ्या फायद्याला ठेच लागायची. आपली टॉफी तो पटकन खाऊन वर माझ्या कमिशनमधून आणखी मिळविण्यासाठी जोरजोरात भोकाड पसरून दुकानातच ठाण मांडायचा.

“अच्छा, तर तू आता बडी मेमसाहेबच बनलीस की? बबुआचा सदरा लांब आहे, म्हणून त्याला बरोबर न्यायला तुला शरम वाटायला लागली! जा, जा, पळ आपल्या होस्टेलमध्ये, खबरदार पुन्हा इकडे आलीस तर!”

भाभीजीचा भडकलेला चेहरा पाहून काही पुढे म्हणण्याचं धाडसच व्हायचं नाही. मी आपली चुपचाप बबुआचा हात पकडून बाजार करायला जायची. आश्रमात खूपदा नाटकं व्हायची. कधी चित्रांगदा, कधी चंडालिका, कधी मायेर खैला आणि कधी ‘वाल्मिकी प्रतिभा.’ भाभीजींना नाटकं पाहण्याचा खूप शौक होता. त्या दिवशी माझी हीच विशेष ज्युटी असायची की त्यांच्यासाठी अशी जागा धरायची की जिथून त्या मुलांबरोबर बसून नाटक चांगले पाहू शकतील. जागा नसेल तर पुतुल आणि बबुआला माझ्याकडे सोपवत. “जा, आल्याजवळ बसून पहा.” मला पुतुलचा तो गोरा निर्व्याज चेहरा आठवतो. ती नाटकाच्या मध्ये माझ्या मांडीवर झोपून जायची. नाटक संपल्यावर जेव्हा मी झोपलेल्या पुतुलला

कडेवरून भाभीकडे सोपवायला जायची तर पुन्हा एक फटकार मिळायची,
“झोपवलंस ना? मला माहीत होतं तू हेच करणार.”

“मी थोडंच झोपवलं, तीच झोपली...”

“तीच झोपली! अरी, मध्ये मध्ये उठवायचं नाही तिला! आता कोण हिला घरापर्यंत नेणार सुनू?”

पुतुलला त्यानंतर पुन्हा मी कधी पाहिलं नाही. पण तीन वर्षांपूर्वी बबुआ भेटायला आला होता, तर विश्वासच वाटेना की हाच तो बबुआ आहे, जो आपल्या अन्यायपूर्ण धमकीने माझं कमिशन लाटण्यासाठी आरडा ओरडा करून जमिनीवर लोळण घ्यायचा. “तू तर एकदम म्हातारा झालास रे बबुआ” असं मी म्हटलं तर हसायला लागला. वडिलांचं ते भोळं निष्कपट हास्य त्याच रूपात मुलाच्या चेहऱ्यावरही उतरलं होतं.

आणि तितिल, तिनेही मला एकदा रडवलं होतं. त्या वर्षी इंटरच्या परीक्षेत पंडितजींनी शिकवलेल्या पाठातील एकही प्रश्न आला नव्हता. मी पेपर देऊन आले, आणि पंडितजींना खूप वेळ सतावत राहिले, “आता फर्स्टक्लास तर गेलाच, पास तरी होईन की नाही कुणास ठाऊक..”

“चल, जाऊ दे” पंडितजी म्हणाले, “प्रत्येक वेळेस असंच म्हणतेस.” पण मी तरीही गेले नाही. कुरकुरत राहिले. शेवटी कंटाळून ते म्हणाले, “अच्छा, तितिलला विचारू, तिची कोणतीही गोष्ट केव्हा खोटी ठरत नाही.” तितिलला विचारलं गेलं, “क्यों तितिल, आत्या फेल होणार की पास?” तेव्हा पंडितजींची सगळी मुलं बंगाली बोलत. आपल्या मोठ्या मोठ्या डोळ्यांनी मला निरखत, माझा ललाटरेख वाचून जणू ती उत्तरली, “फेल.”

आणि मी रडायला लागले.

“ऐ पागल!” पंडितजी माझं रडणं बघून चांगलेच घाबरले होते.

“तितिलचं बोलणं काय आजपर्यंत कधी खरं झालंय? जे म्हणते त्याच्या बरोब्बर उलटं होतं. अग, ऐकलंस का? बाहेर ये, ही पोसगी बघ कशी स्फुंदून स्फुंदून रडतेय.”

भाभीजींनी बाहेर येऊन मलाच दटावलं. तितिल बिचारी बावरून माझ्याकडे पाहात होती. “काय मूर्ख आहेस तू? अरी, चार वर्षांच्या तितिलने म्हटलं आणि तू काय नापास झालीस? जा तोंड धू आणि होस्टेलवर जा.”

दुर्गापूजेच्या वेळी विद्यार्थ्यांच्या घरी जाण्यामुळे छात्रावास उजाड वाटायचा, पण ‘गुरुपत्नी’मध्ये एक अनोखी शोभा वाढायची. नव्या कोऱ्या साड्यांचा वास, मिष्टान्नांचा सुगंध आणि मग बंगालची मिठाई ह्या महिन्यात अधिकच खुशबूदार बनायची. भाभीजींकडेसुद्धा प्रत्येक पूजेला घरातल्या सगळ्यांसाठी नवे कपडे घेतले जात आणि त्यांच्या त्या खरेदीत मी त्यांची खाजगी सचिव बनून त्यांच्याबरोबर जात असे. माझ्या आवडनिवडीवर शेवटपर्यंत त्यांचा विश्वास कायम होता. एक दिवस आधीच माझ्याकडे बोलावणं यायचं की उद्या भाभीजींबरोबर बोलपूरला जायचंय. बोलपूरचा तो छोटासा अनाकर्षक बाजार तेव्हा आमच्यासाठी बगदादचा बाजारच होता.

घर खूप दूर असल्यामुळे आम्ही पूजेची सुट्टी आश्रमातच घालवत असू. त्यामुळे दिवसभर सुट्टीच सुट्टीच असायची. बोलपूरला जाण्याचा प्रस्ताव नेहमी उत्साहितच करायचा. सरोजरंजन चौधरी पंडितजींचे सहाध्यायी होते. त्यांच्या मोटरगाडीत त्यावेळी आम्हाला लिफ्ट मिळाली होती. ही काही साधारण गोष्ट नव्हती. सरोजबाबूंच्या सर्व परिवारासारखंच त्यांच्या ह्या गाडीचंही एक अभिजातपूर्ण व्यक्तिमत्त्वच होतं. कुणा ऐऱ्यागैऱ्या नत्थू-खैदेला या गाडीच्या खांद्यावर हात टाकू देत नसत. आपल्या ह्या काळ्या मानिनीला ते नेहमी आरशासारखी चमकदार ठेवत. गोरे सुदर्शनबाबू जेव्हा सुती, सोनेरी काठाच्या शांतीपुरी धोतराच्या निऱ्या सावरून, सफेत रेशमी सदऱ्याला सोऱ्याची चमकणारी बटणं लावून, चालकाच्या सीटवर बसत तेव्हा त्यांच्या देहाचा तीव्र सुगंध मागच्या सीटवर बसलेल्या माणसालाही सुगंधित करून टाकायचा. स्टिअरिंगवर हात धरून हसून आम्हाला विचारत, “काय, कशी आहे माझी अप्सरा?”

त्या दिवशी त्यांना कुठेतरी जायचं होतं. वाटेत जाताना आम्हाला बोलपूरला सोडतील आणि परतताना त्यांच्याबरोबर घेऊन येतील असं ठरलं होतं.

भाभीजींबरोबर जाण्यात एक आनंद हाही असायचा की त्या बोलपूरच्या पांचकौडीच्या ग्रँड हॉटेलमधील डबल आम्लेट नेहमी खिलवायच्या. तसं ते मस्त,

होलडाली आमलेट पुन्हा आयुष्यात कधीच खायला मिळालं नाही. त्या छत नसलेल्या हॉटेलच्या चारी बाजूला चटईच्या भिंती होत्या. एक लाकडी जुनं पुराणं टेबल, दोन तीन बाके, समोर बोर्डवर लिहिलेलं असायचं, “पांचकौडीचं ग्रँड हॉटेल – इथे डबल अंज्यांचे आमलेट मिळते.”

त्या ग्रँड हॉटेलची कोणती वस्तू ग्रँड होती हे पहिल्यांदा काही समजलं नाही. त्या हॉटेलप्रमाणेच त्या हॉटेलचा स्वामी-बावर्ची, वेंटर याचं रूपही जर्जर झालेलं होतं. बसू, तीनचार दात असलेल्या बोळक्याचं मधुर हास्य, अगदी विरळ केसातून दिसणारं टक्कल, खूप लांब वाकडे धनुष्याकार बारीक हात, जे पाहूनच एकदम कळलं की ग्रँड हॉटेल हे नाव या स्वामीच्या कोणत्या विशेषावर भरोसा ठेऊन ठेवलेलं आहे. असं वाटायचं की ग्राहकाच्या ऑर्डरीबरोबर कुणा अदृश्य मोटरने पांचकौडीच्या त्या दोन हातात विद्युत संचार केला आहे – खटा-खट-खटा-खट!

“काय खाणार, दीदीमणी? आमलेट?” खटा-खट-खटा-खट हात सुरू.

“कोंबडीच्या अंज्यांचं की बदकाच्या?”

बदकाच्या मोठमोठ्या अंज्यांचे आमलेट पांचकौडीच्या जादूई हस्तकौशल्यामुळे एकदम डब्बा बनून फुलून येतं हे मला माहीत होतं, म्हणून मी तीच फर्माईश करत असे. फटाफट अंडे फोडून, तो सर्र सर्र फेटायचा तेव्हा वेगाने फिरणाऱ्या पंख्यांची पाती जशी दिसेनाशी होतात तशी त्याची बोटं अदृश्य व्हायची. पुन्हा तशाच वेगाने कांदा कापणार. हिरवी मिर्ची, कोथिंबीर, एक चमचा गरम दूध घालून फ्राइंग पॅन शेगडीवर चढवायचा. एका सिगरेटच्या टीनच्या डब्यातून तूप काढून पॅनवर घालणार आणि मग आरंभ व्हायचा त्याच्या सगळ्यात मजेदार पर्वाला. फेटलेली सामग्री गरम पॅनवर ओतून तो पॅन थोडंसं शेगडीपासून वर उचलत, हातात चमचाही न घेता ते असं काही फिरवायचा की आमलेटची पोळी एक क्षण वर उडून पलटी खाऊन पुन्हा पॅनवर खदखदू लागायची. जसा एखादा बाजीगर तोंडातून आगीचे गोळे हवेत फेकतो – हा गेला, हा गेला.

श्वास रोखून मी त्यांचं हे आमलेट उलटवण्याचं कौशल्य जादूचा खेळ पाहिल्यासारखी मुग्ध होऊन बघतच राहायची. वाटायचं आमलेटही आता नाहीतर आकाशात उडून हरवून जाईल.

“ले दीदी, खा. असं आमलेट तुला आणखी कुठेच मिळणार नाही.” तो हसत प्लेट माझ्यापुढे सारायचा. पण त्या दिवशी भाभीजी सतत माझ्या त्या निवांत न्याहारीत विघ्न आणत होती, “ए, खा पटकन्, साडीही घ्यायची आहे. तीन वाजता सरोजबाबू घ्यायला येतील.” माझ्या स्वस्थ रवंध करण्यावर अनिच्छेनेच आवर घालून मी त्यांच्याबरोबर बाहेर पडले.

आमचा दुसरा मुक्काम होता विश्वनाथचे दुकान. विश्वनाथ माझ्या वर्गातला होता, आणि त्याच्या दुकानातून काहीच खरेदी केली नाही असं कसं शक्य आहे? कारण एक आणा दिल्यावर तो पिशवीभर टॉफी द्यायचा, अर्थात त्याचे वडील दुकानाच्या गादीवर नसले तर. त्या दिवशी सुदैवाने दुकानाचा तो एकमात्र सम्राट होता. एक आणा फेकल्यावर पिशवीभर टॉफी त्याने दिल्या त्यावर भाभीजी गंभीर चेहऱ्याने म्हणाली, “येऊ दे तुझ्या बापाला, त्याला सांगते मुलींना पाहून आपला बेटा दुकान लुटतो आहे.”

तेव्हा बोलपूरला कपड्यांचं एकच मोठं दुकान होतं. आम्हाला पाहून दुकानदाराने साड्यांचा ढीग पसरला. त्या ढिगातून एक साळीच्या रंगाची साडी निवडायला मला काहीच कष्ट पडले नाहीत. मोठ्या पोवळ्याच्या रंगाचा पदर, अंगात तसाच चौकडा. किंमत होती सात किंवा आठ रुपये. त्या काळात सात आठ रुपयात जी साडी मिळे ती आज कदाचित शंभर रुपयालाही मिळणार नाही. इतक्यात त्या चतुर दुकानदाराने एक आणखी गड्डा उघडून मांडला. “ही पण घ्या, एकदम नवीन डिझाईन आहे.” त्याने आपला मिठ्ठास बीरभूमी लहेजा काढून म्हटलं. भाभीजी पाहूनच खूश झाली. पिवळा रंग, लाल मोठ्या पदर, पदरावर कमळाची फुलं, तरंगणाऱ्या वेलीला कमलपत्रं आणि त्यातून दोऱ्याने विणलेली एक ओळ “सीमंतेर सिंदूर अक्षय होरु” (भांगातला सिंदूर अक्षय राहो) साडी पंधरा रुपयाची होती.

किंमत पाहून भाभीजींचा चेहरा हिरमुसला. गाठीला दहाची फक्त एक नोट उरली होती. मीच निवडलेली साडी त्यांनी मोठ्या अनिच्छेनेच उचलली आणि अगतिक, मोहित दृष्टीने त्या पिवळ्या साडीकडे पहात म्हटलं, “राहू दे, आत्ता इतके पैसे नाहीयेत.”

“घेऊन जा मां, घेऊन जा, रूपये मागाहून पाठवून द्या.”

“नको भाभीजी,” मी त्यांना रोखलं, “आपल्याला ही गावठी पद्धतीची साडी नाही घ्यायची.”

“तू चूप ग, आली मोठ्ठी ह्याला गावठी साडी म्हणणारी!” हातातली साडी टाकून त्यांनी पुन्हा ती देहाती साडीच घेतली होती.

अष्टमीच्या दिवशी जेव्हा त्यांनी ती साडी नेसली तेव्हा फारच खुलून दिसली. तोंडात घोळणारा पानाचा विडा, गोऱ्या चमकणाऱ्या कपाळावर मोठ्ठासा शेंदरी टिका, लाल रेशमी बांगड्या, भांगात सिंदूर भरलेला आणि त्यालाच साजेसा तो लाल पदर, जो आपल्यावरील गुंफलेल्या कमळं, पद्मपत्रं आणि ती ओळ, ‘सीमंतेर सिंदूर....’ लेऊन छत्र चामरासारखा डोलत होता.

एवढंच नाही त्यानंतर एक दिवस भाभीजींची शेजारीण आलो बऊदीना तीच साडी नेसलेली पाहिली, तर भाभीजी माझ्या कानाशी फुसफुसत म्हणाल्या, “बघितलंस, माझी तीच ही साडी, तू मूर्खपणे ‘देहाती’ म्हणत होतीस, आज तिसऱ्यांदा हिने मागून नेली आहे.”

त्यानंतर पुऱ्या अडतीस वर्षांनंतर, पुन्हा एकदा मला भाभीजींसाठी साडी निवडायचं सौभाग्य प्राप्त झालं. दोघेही माझ्या राजभवनातील फ्लॅटमध्ये राहिले होते. पंडितजी कलकत्त्याहून आले होते. मी गेल्याबरोबर भाभीजींची छोटीशी पत्र्याची ट्रंक उघडली, “बघू तर, कलकत्त्याहून आपल्यासाठी कोणती साडी आणलीय ते?” “बघा”, पान तयार करता करता हसून भाभीजींनी पंडितजींना म्हटलं, “हिची जुनी सवय अजूनही गेली नाही. तेव्हाही आल्याबरोबर माझी ट्रंक धुंडाळायची.”

मी पाहिलं, त्या उदास ट्रंकेत आताही त्याच त्या ढाक्याच्या तीन साध्या चुरगळलेल्या सुती साड्या होत्या, जशा काही घागरीतून काढल्या आहेत आणि एक शाल आणि एक पानबहारचा डब्बा.

“छि: छि:! पंडितजी,” मी म्हटलं, “इतका मोठ्ठा रवींद्र पुरस्कार मिळाला, तरीही भाभीजींच्या ट्रंकेत त्याच तीन सुती साड्या, त्यांची दशा तरी पहा, मी ह्या घेऊन जाते, भाभीजी, इस्त्री करून देईन.”

“असू दे, ठेव त्या ट्रंकेत. इसत्री बिसत्री नाही करायची. रेशमी साडी इसत्री करायला ठेवली आहे मी...”

“विचार तर खरं, कुठे इसत्री चालू आहे ते?” पंडितजींनी हसतच म्हटलं.

मी काही विचारलं नाही. मला माहीत होतं म्हणूनच गादी उचलून पाहिलं. भाभीजींची साडी नेहमीच अशी गादीखाली रात्रभर दबून राहायची.

“धोब्याला फुकटचे पैसे देऊ, अशी मूर्ख नाहीये मी,” त्यांनी म्हटलं.

“वाह, काय छान इसत्री झालीय... बघा.” मी साडी काढून त्यांना दाखवली. शेकडो सुरकुत्यांनी भरलेली ती साडी पाहून पंडितजी जोरात हसले, मग म्हणाले, “आज हिला आपल्याबरोबर नेऊन एक चिकनची साडी खरेदी करून दे, खूप दिवस तिच्या मनात आहे. कितीपर्यंत येईल?”

“कमीत कमी दीडशे तरी.” मी म्हटलं तर भाभीजींनी मध्येच म्हटलं, “तिला काय विचारता? सुती साडी आणि दीडशे रुपये? उंह! अरे तीस चाळीस रुपयात खूप चांगली येते, हिला बोलू दे काहीही.”

“तर मग आपणच जाऊन आणा, मी नाही येत. साडी काय, तीस रुपयातही मिळेल, पण आपल्याला चांगली साडी घ्यायची आहे का बनारसी गमछा?”

“ए गउरा,!”, भाभीजींनी डोळे वटारून माझ्याकडे पाहिलं, “माझ्याशी हुजत घालू नको! पन्नास रुपये द्या, मी घेऊन येईन.” खूप चर्चेनंतर शंभर रुपये घेऊन आम्ही जाऊ लागलो. मी म्हटलं, “पंडितजी, इतक्या उन्हातून अमीनाबादपर्यंत रिक्षाने जातानाच दमायला होईल. आपली गाडी बाहेर उभीच आहे, घेऊन जाऊ का?”

“नाही!” पंडितजी उसळून म्हणाले, “सरकारी गाडी आहे, अमीनाबादला चिकनची साडी खरेदी करण्यासाठी नाही. मी गाडीत नाही आणि तुम्ही दोघी जाणार, हे मला बरोबर वाटत नाही.”

“तर मग आपणही चला ना” मी थोडं धीटाई करून म्हटलं, “लोक म्हणतील आपण संस्थेच्या कामासाठी आला आहात.”

“का बरं? संस्थेसाठी रेवडी-गजक खरेदी करायची आहे - काय? जा, जा, वाद घालू नको.”

“अरे, त्यांच्याबरोबर कशाला माथाफोड करतेस?”, भाभीजी म्हणाल्या, “त्यांचा कुणी तो ‘फलाणा’ वाटेल तिकडे फिरला तर चालतं, पण हे पडले राजा हरिश्चंद्र!”

खूप दिवस संस्थानच्या कामासाठीही ही गाडी पंडितजींना दिली गेली नाही आणि ते रिक्षाने फिरताना पाहिलं, तेव्हा ‘वातायन’मधून मी या अन्यायाबद्दल टीका केली तर पंडितजींनी मलाच जाब विचारला होता, “काय लिहिलंस तू? रिक्षाने गेलो तर काय बिघडलं?”

“नाही, एकदम बरोबर लिहिलंस तू, शाब्बास!” भाभीजींनी माझी पाठ थोपटली होती, “इंदिराजी असत्या तर हिंमत होती कुणाची?”

त्यांनी बरोबर सांगितलं होतं. आश्रमगुरुंचा इंदिराजी जो सन्मान करायच्या त्याची चर्चा स्वतः पंडितजीही नेहमी करायचे. आज जनता शासन आपल्या कार्याची लाख प्रशंसा करो, यात मात्र शंका नाही की आपल्या त्या छोट्या स्वप्रशंसित शासनकालात आपल्या ह्या जेष्ठ साहित्यिकाला ते सन्मानाची वागणूक देऊ शकले नाहीत जो त्यांचा जन्मसिद्ध अधिकार होता.

त्या दिवशी आम्ही रिक्षानेच गेलो आणि खूप वर्षांनी जणु काही आम्ही दोघी पुन्हा एकदा बोलपूरच्या गल्ली बोळातून फिरलो. मी भाभीजीला नेतरामची गरम जिलेबी खायला ओढून नेलं. शिवमंदिराजवळच्या दुकानातून खास मघई पान खिलवलं आणि सांगितलं, “भाभीजी, असं ऐकलंय की कमलापती त्रिपार्थीसाठी ह्याच दुकानातून नेहमी पान जातं.”

पान दाबून त्यांनी अनुभवी हिरेपारख्याप्रमाणे तपासलं, “हं, आहे खरं असली मघई.”

छंगामलच्या दुकानात गेलो तर त्याने एकाहून एक सुंदर चिकन साड्यांचा ढीग पुढे केला, पण एकही दोनशेच्या खाली नाही. भाभीजींचा चेहरा तसाच उतरला जसा त्या बोलपूरच्या छोट्या दुकानात उतरला होता. मी दुसरा गड्डा दाखवायला लावला आणि एक सुंदरशी बदामी साडी पसंत केली. किंमतही होती ऐंशी रुपये.

“हा तर एकदम वयस्कर रंग आहे, जरा भडक काढ.” त्यांनी म्हटलं. “मी तर आपल्या वयाला साजेसा रंग निवडला होता” मी हसत म्हटलं.

“अरी, मला कुठे माझ्यासाठी घ्यायची आहे?” त्यांनी हळू आवाजात म्हटलं.

“मग?” मी आश्चर्यचकित.

“सुनेला देईन ना, तिला खूप दिवस वाटत होतं. आता तिचेच दिवस आहेत नवीन साडी हौसेने नेसण्यासवरण्याचे. पण ऐक, आपल्या पंडितजींना काही बोलायचं नाही.”

मला माहीत नाही ती साडी त्यांच्या कोणत्या भाग्यवान सुनेला मिळाली ते, पण आजच्या या स्वार्थी जगात किती सासवा अशा निर्मळ उदारतेने, म्हातारपणी पतीकडून मिळालेली प्रेमभेट अशा प्रेमळपणे सुनेला देऊ शकतील?

त्यानंतर काही महिन्यांनी पुन्हा मला भेटायला आल्या तेव्हा घाईत होत्या, “खूप घाईत आहे, हो, हे ठेव” त्यांनी भाजक्या चिवड्याची पिशवी मला दिली, “तुझ्यासाठीच आणला होता, तुला खूप आवडतो ना!”

मला त्यांच्या हातचा तो भाजका चिवडा खूप आवडायचा. मग कळलं लहान मुलासाठी स्थळ आलं होतं. मुलगी लखनऊमध्येच होती, तिला पहायला दोघे जात होते.

“मी पण येऊ?” मी विचारलं.

पंडितजी उत्साहाने म्हणाले, “चल, चल, लवकर तैयार हो, उशीर करू नको.”

“नको” भाभीजींनी गंभीरपणे म्हटलं. खरं त्यांच्या पानाच्या पींकबरोबर ओठावर आलं, “हिला बरोबर नको न्यायला. ही आहे मेमसाब, शंभर शंका कुशंका काढणार. काही पसंतीस आलं नाही तर तिथल्या तिथे बोलणार.”

“अच्छा,” मी म्हटलं, “ते दिवस विसरलात का जेव्हा साडी पसंत करायलाही मला बरोबर बोलपूरला नेत होता?”

“ते तर आताही घेऊन जाते, पण सून पसंत करायला नाही..” त्या हसल्या आणि म्हणाल्या, “तोंडाकडे काय पाहतेस, जा लवकर साडी बदलून ये.”

“नाही, भाभीजी, मला आता काही कामासाठी बाहेर जायचंय..” मी त्यांच्याबरोबर गेले नाही.

मला कुठेच जायचं नव्हतं, पण भाभीजी बरोबरच म्हणाल्या होत्या, त्या दोन असाधारण व्यक्तींच्या संदर्भात, मी जिला पाहीन तिची अल्पबुद्धीही माझ्या दृष्टीत प्रखरपणे जाणवण्याची शक्यता होती.

त्यानंतर हैद्राबादला गेले, तर तितिलने सांगितलं की आई आजारी आहे. रक्त कमी झालं होतं पण ते तेव्हाच कळलं जेव्हा त्या एकदा पडल्या. पंडितजी त्यांना दाखवण्यासाठी लखनऊला घेऊन आले तेव्हा एकटेच मला भेटायला आले.

“चल माझ्याबरोबर, तिला जरा समजावून सांग, उद्या वेळही ठरवली आहे, पण म्हणते नाही जाणार, प्रकृती नाही दाखवणार, आता रक्तही घेणार नाही.”

पंडितजींचा चेहरा काळवंडला होता, उंच देह वाकला होता. पहिल्यांदाच मला वाटलं की पंडितजी जीवनाची लढाई हरत आहेत.

“पंडितजी,” मी घाबरत घाबरत विचारलं, “कही..?”

“नाही, नाही,” मला मध्येच थांबवत, त्यांनी जसं काही त्यांच्याही मनात उठलेल्या शंकेचं जोराने खंडन करून झटकण्याचा प्रयत्न केला, “कॅन्सर बिनसर नाहीये. पॅनिशस अॅनिमिया आहे, कितीतरी वेळा याआधीही रक्त देऊन झालंय...”

मी जाऊन पाहिलं तर, भाभी बसून पान लावत होती, एकदम तशीच पूर्वीसारखी. शरीरावर कोणत्याही रोगाचं काही चिन्ह नव्हतं. पण आमची नजरानजर झाली, आणि त्याच डोळ्यात कायम सोबतीची आशा मावळल्याचं भय दाटून आलं होतं. मला त्याच क्षणी समजलं की जवळ येणाऱ्या मृत्यूची पावलं त्यांनी ऐकली आहेत.

“आता मी आणखी टोचाटोची नाही करू देणार. लोणच्याच्या लिंबासारखं टोचलंय, बघ..” त्यांनी आपले हात दाखवले. खरोखर टोचण्यामुळे शिरा फुगून आल्या होत्या. “मी काय तुला आजारी वाटते?”

खूप प्रयत्न करून त्यांना पुन्हा मेडिकल कॉलेजमध्ये नेलं होतं. तीच माझी त्यांची शेवटची भेट होती.

कुणाला माहीत होतं की जी जाण्याचं सामान बांधून तय्यार होऊन उभी आहे ती मागे राहील आणि ज्यांना जायचं नव्हतं ते पटकन पहिल्यांदा जातील?

आज भाभीजींच्या मृत्यूची बातमी कळली तीही पुऱ्या एक महिन्यानंतर. ठाकूरप्रसादसिंह यांचं पत्र समोर पडलं आहे, “मागचे काही दिवस बनारसला गेलो होतो, पंडितजी तर गेलेच, त्यांच्यामागोमाग माताजीही गेल्या. संध्याकाळी त्यांच्या त्या मोठ्या घरासमोर उभा राहिलो, घराला कुलूप लागलं होतं आणि कुठेच प्रकाश नव्हता. मला दीडवर्षापूर्वी पंडितजी बोलले होते त्याची आठवण आली, आणि जीव गलबलून गेला. त्यांना बनारस सोडावंसं वाटत नव्हतं कारण बनारसचं हे घर त्यांना फार प्रिय होतं, परंतु त्यांना भीतीही होती की जेव्हा ते नसतील तेव्हा ह्या घरात दिवा लावणारंही कुणी असणार नाही.त्यांच्या घराबाहेरच्या चटपटी देवीचा हा प्रताप असेल बहुधा! केव्हाही ते जेव्हा घरातून बाहेर पडत, तेव्हा वळून देवीला वाकून नमस्कार करत, याच विश्वासाने की ज्या कामासाठी ते जात आहेत ते चटचट होऊन जाईल. मला असं वाटतं की कुणालाही न सांगता त्यांनी देवीजवळ आपल्या मुक्तीची प्रार्थना केली असावी, आणि नेहमीप्रमाणे देवीने यावेळीही त्यांची प्रार्थना मानली...”

खरंच, असंच झालं असेल.

आज माझ्या या दुर्दैवी एकाकी क्षणी, अंतरात्म्याचा चाबूक पुन्हा पुन्हा माझी चामडी लोळवतो आहे. पुन्हा पुन्हा भाभीजींच्या जवळ जाण्याचं ठरवूनही मी का जाऊ शकले नाही?

पंडितजींच्या मृत्यूची खबर ऐकल्यावर कितीतरी वेळा मनात आलं होतं की असंच धावत त्यांच्याकडे जावं. माझ्या अभिनंदनासाठी माझं इंदौरला जाणं इतकं जरूरीचं होतं का? माझ्या सन्मानाच्या त्या क्षुद्र लालसेपुढे माझ्या त्या मातेसमान प्रिय गुरुपत्नीचं प्रेम, वात्सल्य सगळं हरवलं, विसरलं गेलं. पण मनुष्याचं मनही कसं विचित्र असतं! कधी ते त्याची निंदा करून जखमी करतं तर कधी स्वतःच त्याची कैफियत मांडून सांत्वन करतं. इंदौरची स्वीकृती खूप आधी पाठवली होती. त्यांची कार्डही छापून वाटली गेली होती. मला विमानाचं तिकिटही पाठवलं गेलं होतं. मी गेले नसते तर किती असभ्यपणा झाला असता! परत आले तर आजारी पडले.

पण आता विचार करते तर वाटतं गेले नाही ते चांगलंच झालं. लाल टिक्याशिवायचं त्यांचं ते चमकतं कपाळ, बांगड्यांशिवायचे ते भुंडे हात पाहिले असते तर कदाचित त्यांची ती वैधव्यग्रस्त मुद्राच जीवनभर सलत राहिली असती. माझ्या आठवणींच्या जीर्ण अल्बममध्ये त्यांचं ते धूसर, धुरकट झालेलं दुर्लभ चित्रच आहे. तोंडात पानाचा विडा, हातात किणकिणणारा रेशमी चुडा, गोऱ्या कपाळावर कुंकवाचा मोठ्ठा टिका, भांगात सिंदूर भरलेला आणि त्याच रंगाचा माथ्यावर छत्रचामरासारखा हलणारा – हावडा बाजरच्या पिवळ्या साडीचा लाल मोठ्ठा पदर – पदरावर पसरलेल्या लाल कमळाच्या पाकळ्या, तरंगणाऱ्या वेली आणि मध्येच लाल दोऱ्याने विणलेली ओळ 'सीमंतेर सिंदूर अक्षय होक!'

१७. मृत्यूसागराच्या पार

दुर्गा सप्तशतीच्या दुसऱ्या अध्यायात, ब्रह्मा, शंकर आणि इंद्र आदि देवतांच्या शरीरातून एक भारी तेज निघाल्याचा उल्लेख आहे. महान तेजाचा तो पुंज, जाज्वल्यमान पर्वतासारखा वाटला, एकत्रित होऊन त्याचं एका स्त्रीच्या रूपात रूपांतर झालं आणि आपल्या प्रकाशाने त्याने तिन्ही लोक व्यापून टाकलेले दिसले.

“अतीव तेजसः कूटं ज्वलंतमिव पर्वतम् ददृशुस्ते सुरास्तम, ज्वाला व्याप्त दिगंतरम् । अतुलं तत्र ततेजः सर्वदेव शरीरजम् एकस्थं तद्भून्नारी व्याप्त लोकत्रयं त्विषाः ।”

आज, असाच एक तेजःपुंज, ज्याचा प्रकाश तिन्ही लोकात पूर्ण रूपात पसरला होता, आमच्याच दुष्कर्मांच्या प्रभावामुळे शून्यात विलीन होऊन, केवळ भारतालाच नाही तर सगळ्या विश्वाला अंधःकारात बुडवून गेला आहे, तेव्हा वाटतं कुणीतरी म्हटलेलं बरोबर होतं की मरणारा मरत नाही, मागे राहणारा खरा मरतो. जोपर्यंत मनुष्य या पृथ्वीवर असतो, तोपर्यंत त्याची महत्ता, त्याचे देवदुर्लभ गुण यात आम्हाला दोषच दिसतात, ही किती क्रूर चेष्टा आहे. त्याच्या महानतेची प्रचिती आम्हाला तेव्हाच होते जेव्हा तोच राहिलेला नसतो.

गोळ्यांच्या निघृण निर्दय मान्याने केवळ इंदिराजींना निष्प्राण केलं नाही, तर एक एक देशवासीयाचा देह आज अदृश्य गोळ्यांच्या माराने निष्प्राण झाला आहे यात कोणताही संदेह नाही.

एक हतबुद्ध स्तब्धता, जिने आमची वाचाच नाही, आमचा विवेकही हिरावून नेला आहे. असा तेजस्वी, समर्थ आणि साहसी ‘ज्वलंतमिव पर्वतम्’ तेजःपुंज या पृथ्वीवर काय पुन्हा पुन्हा प्रकट होतो? आम्हा भारतवासियांना कोणत्या तरी पूर्वकृत पुण्याचे फळस्वरूप म्हणून, आमची प्रत्येक समस्या सोपी करणारी एक नेता मिळाली होती. तशी कुठली वेगळी शक्ती आता आम्हाला मिळेल? आता कोणासमोर आम्ही त्याच श्रद्धेने आणि विश्वासाने नतमस्तक होऊन म्हणू शकू

की सर्वेश्वरी, तू अशाच प्रकारे तिन्ही लोकांतील अडचणींचे निवारण कर, आमच्या शत्रूंचा नाश कर. एखाद्या समर्थ, सक्षम कूटनितिज्ञाला बहुरुप्याप्रमाणे अनेक रुपांचा पेहराव धारण करणं अनिवार्य ठरतं असं म्हटलं जातं.

सत्यानृता परुषा प्रियवादिनी च नित्यव्यया प्रचुर धनागमा च वेश्यनिरिव नृपनीति अनेक रूपा!

वेश्येप्रमाणे राजनीतीला अनेक रूपं धारण करावी लागतात. ती सत्य बोलते, असत्य बोलते, कठोर बोलते, प्रियवादिनीही असते, सतत धन खर्च करते, मिळवते. स्वाभाविकपणेच अशी दुर्लभ प्रसिद्धी प्राप्त करताना कधी कधी प्राणांहून प्रिय व्यक्तीलाही दूर करावं लागतं, मित्र कमी होतात, शत्रू अधिक. स्त्रीसाठी राजनीतीचा हा रस्ता अधिकच संकटांनी भरलेला असतो. पण या काट्यांनी भरलेली वाट तुडवून इंदिराजी यशाच्या शिखरावर एकटीच विराजमान झाली नाही तर तिने देशालाही त्या शिखरावर पोचवले.

मी जेव्हा शांतिनिकेतनमध्ये प्रवेश घेतला तेव्हा इंदिरा कलाभवनची विद्यार्थिनी होती. तीन चार महिन्याने ती आश्रम सोडून गेली. तिचं मित्रमंडळ मर्यादित होतं. पारूल चौधरी, अमला आणि विमला तर्वे या तिच्या जवळच्या मैत्रीणी होत्या. पारूल, सुधीर खास्तगीरची पत्नी मुकुलदी हिची छेटी बहीण होती आणि अमला, विमला बिहारहून आलेल्या जुळ्या बहिणी होत्या. त्यांची नावं होती कृष्णमोहिनी, विश्वमोहिनी परंतु गुरुदेवांनी त्यांची नावं ठेवली होती अमला, विमला. दोघींची शरीरयष्टी, दिसणं एकदम सारखी, इतकी सारखी की एकीला लपवावं आणि दुसरीला दाखवावं.

अमलादी तेव्हा इंदिराजींची जिवलग मैत्रीण होती. पारूलदीला मी आजपर्यंत पुन्हा भेटू शकले नाही पण अमलादीला भेटत असे. तिचा विवाह बनारसच्या प्रख्यात राय घराण्यात राय सत्यव्रतबरोबर झाला. पुढे तिला कॅन्सर झाला आणि परदेशातच तिचा मृत्यू झाला. ती नेहमी सांगातची की इंदिराजींबरोबर नेहमी तिचा पत्रव्यवहार चालू राहिला आणि तीही फोनवरून तिची खुशाली विचारत असते. तिच्या स्मृतीप्रित्यर्थ तिच्या पतीने एक शाळा काढली आणि नाव ठेवलं 'अमलालय.' काही वर्षांपूर्वी त्याच शाळेत वार्षिक संमेलनात सत्यव्रतजींनी मला मुख्य पाहुणी म्हणून बोलावलं होतं. पण काही कारणानं मी

तिथे जाऊ शकले नाही. मागच्या वर्षी गेले तेव्हा रायसाहेबांनी सांगितलं की दोन वर्षांपूर्वी त्यांनी घाबरत घाबरतच इंदिराजींना येण्याविषयी आग्रह केला, कारण कुठे प्रधानमंत्रींचा एक एक अमूल्य क्षण आणि कुठे ही छोटीशी शाळा. पण त्या आल्या. आपल्या व्यस्त कार्यक्रमातून त्यांनी आश्रमातील आपल्या बरोबर शिकणाऱ्या या मैत्रीणीच्या छोट्याशा शाळेसाठी वेळ काढला आणि लहतरताराच्या त्या लोकांच्या घरामधून जाणाऱ्या गल्लीबोळातून त्या तिथवर पोहोचल्या. आज 'अमलालय'ची एक पूर्ण खोली आश्रमात अमलादींच्याबरोबर काढलेल्या इंदिराजींच्या फोटोंनी भरली आहे. ती छोटीशी शाळा त्या महान अतिथीच्या आगमनामुळे महान झाली. अमलादी माझीही जवळची मैत्रीण होती पण आपल्या अकर्मामध्ये थोडासा वेळ काढून मी लखनऊहून बनारसला पोचू शकले नव्हते, तिथे देशाच्या प्रधानमंत्री देशविदेशात सतत पायाला चाकं लावल्यासारख्या फिरत असूनही मोठ्या औदार्याने आपल्या खूप वर्षांच्या मैत्रीला जागल्या होत्या.

काही वर्षांपूर्वी माझ्या सरकारी घरात ठामपणे पाय रोवण्यासाठी प्राणपणाने प्रयत्न करताना माझं अवसान गळायचं. काही सरकारी दलाल मला त्या घरातून हाकलण्याचा प्रयत्न करत होते. त्यांच्या मते पत्रकारितेच्या कोणत्या कामगिरीच्या कक्षेत मी येत होते? तेव्हा एक दिवस हजारीप्रसादजींनी मला सांगितलं, "किती वेडी आहेस, चल मी तुला इंदिराजींकडे नेतो, तुला माहीत आहे ती आपल्या आश्रमीय सहध्यायिनींबाबत किती स्नेहशील आहे ते, तू तर त्यांच्यावेळी तिथेच होतीस. मी सांगेन त्यांना. मग बघू तुला कोण हाकलते ते."

परंतु मी गेले नाही. जाणार तरी कशी? मलाही काय त्यांच्यासारखाच आश्रमाचा गुरुमंत्र मिळाला नव्हता?

"विपदे मोर रक्षा करो ए नहीं मोर प्रार्थना विपदे आमी ना जैनो करी भय"

माझी ही प्रार्थना नाहीये की तुम्ही संकटात माझे रक्षण करा. माझी प्रार्थना आहे की मी संकटांना कधी घाबरू नये इतके मला सामर्थ्यवान बनवा.

एक प्रसंग आठवतोय. आश्रमात कुणीतरी विशेष अतिथी येणार होते. आठवतं आहे त्याप्रमाणे बहुधा चैंगकैशेकच येणार होते. पंडितजींबरोबर इंदिराजी आश्रमात आल्या होत्या. काही विद्यार्थिनींना स्वागतासाठी निवडलं होतं. मीसुद्धा त्यांच्यातली एक होते. एकसारख्या साड्या नेसून, हातात फुलं, चंदन वगैरेची थाळी घेऊन

आम्ही ओळीत उभ्या होतो. अतिथी पोचायला थोडा अवधी होता. सावधान उभे राहण्याचा आदेश विसरून आम्हाला न जाणे कोणत्यातरी प्रसंगाने हसायला लावलं, इतकं की सगळ्या रांगेत हसण्याची जणु एक फुलझडीच सुटली. आम्ही हसायला लागलो तेही रांग मोडून.

कुठून कोण जाणे वाऱ्याच्या वेगाने पंडितजी आले. त्यांनी माझ्या दोन्ही खांद्यांना हिसका देत म्हटलं, “सरळ उभं नाही राहता येत?” सगळ्या रांगेला जसा काही साप डसला.

दूर गुरुदेवांची सून नन्दिता कृपलांनींबरोबर उभ्या असलेल्या इंदिराजींनी मला रागावणं बहुधा पाहिलं होतं. स्वागतानंतर त्या माझ्याजवळ आल्या आणि खूप प्रेमाने म्हणाल्या, “तुला वाईट वाटलं ना, ही डज नॉट मीन इट.” (त्याचा अर्थ तो नव्हता.)

मग खूप वर्षांनंतर त्यांना भेटले, पद्मश्री ग्रहण केल्यानंतर अल्पोपहारासाठी सगळे त्यांच्याबरोबर जमले होते तेव्हा श्री. यशपाल जैन यांनी त्यांच्याशी भेट घडवून ओळख करून दिली, “हीसुद्धा शान्तिनिकेतनची नियमित विद्यार्थिनी होती.”

मला क्षणभर मनात आलं, म्हणावं, “मी तीच, जिला आपण विचारलं होतं की तुला वाईट वाटलं का?”

त्यांनी स्वतःच विचारलं, “तुम्ही केव्हापासून केव्हापर्यंत तिथे होतात?” आणि मी त्यांना सांगितलं की आपल्या विवाहप्रसंगी भेट म्हणून श्रीनिकेतनचे पलंगपोस पाठवले होते, तेव्हा मीही आश्रमिका संघाची सदस्य होते. आम्हा सर्वांच्या सहा त्यावर होत्या. मी जेव्हा त्यांच्याशी बोलत होते तेव्हा एका फोटोग्राफरने त्यांच्याबरोबर माझाही फोटो काढला. मी आजपर्यंत त्या दुर्लभ फोटोसाठी तळमळते आहे, फोटोबरोबर फोटोग्राफरही कुठे नाहीसा झाला कोण जाणे. आजपर्यंत काही मला तो फोटो मिळाला नाही.

कितीवेळा मनात आलं, आपलं पुस्तक ‘आमादेर शान्तिनिकेतन’ त्यांना स्वतः जाऊन भेट देऊ कारण ती सगळी ‘गुरुपत्नी’ तशीच आहे जी त्यांनी कधीतरी पाहिली होती.

आश्रमात कुणा महत्वाच्या व्यक्तीच्या निधनाची बातमी आल्यावर शोक सभा भरायची तेव्हा आम्ही गुरुजनांसह नतमस्तक होऊन, रवींद्र संगीताच्या एका विशिष्ट ओळीने श्रद्धांजली अर्पण करत असू. केवळ तेच गाणं म्हटलं जायचं. इंदिराजींनीही आश्रमात असताना कधीतरी त्या ओळी म्हटल्या असतील, त्यामुळेच मनात आलं आज जगभर दूरवर पसरलेले आश्रमाचे विद्यार्थी विद्यार्थिनी या विलक्षण विलक्षण विद्यार्थिनीला आपली मूक शोकाकूल श्रद्धांजली ह्याच ओळींचे अर्घ्य वाहून देतील.

“मरण सागर पारे तोमरा अमर
तोमादेर स्मरि”

मृत्यू सागराच्या पलिकडेही तुम्ही अमर आहात, आम्ही तुमचे स्मरण करतो आहोत.

१८. कालमुद्रा

खूप वर्षांनंतर, एखाद्या सुंदर परिचित चेहऱ्यावर काळाच्या क्रूर खुणा उमटलेल्या पाहून जसे आपण क्षणभर स्तंभित होतो, तसाच अनुभव खूप वर्षांनी एखाद्या परिचित शहराला पाहूनही येतो. चाळीस वर्षांच्या अंतराने जेव्हा मी कलकत्ता पाहिलं तेव्हा वाटलं की, या महानगरीचा संपूर्ण भूगोलच बदलून गेला आहे. हावडा ब्रीजची ती मरणाची गर्दी, गाड्या, ट्रक, ठेले, कार यांच्या अन्तहीन रांगा सहन करणारे थकलेले प्रवासी, धुराचे दाट लोट हे सगळं पाहून चाळीस वर्षांपूर्वीची ती संध्याकाळ आठवली. जेव्हा ह्याच हावडा ब्रीजच्या फुटपाथवर थाटल्या गेलेल्या छोट्या छोट्या दुकानातून आरामात फिरून हावडा बाजाराच्या पाच पाच रुपयांच्या साड्या खरेदी करीत असू. आता कदाचित पाच रुपयात पंचाही मिळणार नाही.

शान्तिनिकेतनमध्ये तेव्हा आपलं स्वतःचं परीक्षा केंद्र नव्हतं, हायस्कूल इंटरच्या विद्यार्थ्यांना परीक्षा देण्यासाठी विद्यासागर कॉलेजमध्ये जावं लागायचं.

खूपशा विद्यार्थ्यांचे कलकत्त्यात कुणी नातेवाईक वगैरे असत, पण दुरुन आलेल्या विद्यार्थ्यांची राहण्याची व्यवस्था एखाद्या होस्टेलमध्ये केली जायची. त्यावेळी बीडन स्ट्रीटवरील ज्या होस्टेलमध्ये आमची राहण्याची व्यवस्था केली होती तिथे अचानक देवीच्या रोगाचा प्रकोप झाल्यामुळे आम्ही परीक्षा देण्यासाठी जोडासांकोला गेलो होतो. गुरुदेवांचे सचिव अन्नदा बाबू आम्हाला परीक्षा देण्यासाठी तिथे घेऊन आले आणि जोपर्यंत इतरत्र चांगली सोय होत नाही तोपर्यंत जोडासांकेमधल्या एका मोठ्या खोलीत आमची राहण्याची व्यवस्था केली गेली. तेव्हा मधल्या एका मोठ्या हॉलमध्ये एक मोठ्ठा झोपाळा टांगलेला होता, त्यावर झुलत झुलत आम्ही बोराचं लोणचं चाटत चाटत, परीक्षांची तयारी करीत असू. समोर एक मोठ्ठा मैदान होतं जिथे चार वाजल्यापासून फुटबॉल प्रेमी कलकत्त्याचे किशोर खूप आरडाओरडा करत, तर अन्नदा बाबू व्हरांड्यात येऊन मोठ्याने गर्जत, “अरे, तुम्ही इतका दंगा, आवाज करू नका, आश्रमाच्या मुली इथे परीक्षा देण्यासाठी आल्या आहेत.” आणि त्यांच्या एकदा सुनावण्याने, क्षणभरात

त्या उत्साही खेळाडूंचा आरडा ओरडा एकदम शांत व्हायचा. आज अशी विनम्रता एखाद्या दंतकथेसारखी अविश्वसनीय नाही वाटत?

परंतु एखादा क्षण असाही येतो, एखादी सुगंधी झुळूक असो, किंवा मावळत्या सूर्याचा विशिष्ट लालिमा किंवा रस्त्यावरील गर्दीची एखादी छटा अचानक आपल्याला खूप काळ विरह सोसलेल्या मित्राप्रमाणे ओळख पटवतात. वाटतं शहराच्या बदलत्या विकृत चेहऱ्यामधूनही आपण ओळखलं आहे, शहरानेही आपल्याला ओळखलंय, कुठेतरी आपणही तेच आहोत आणि कलकत्ताही तेच आहे.

फिल्मोत्सवाच्या व्यासपीठावर जेव्हा सत्यजीत रायना उद्घाटनाचं भाषण करताना ऐकत होते, तेव्हा एकदम चाळीस वर्षांपूर्वीच्या आश्रमातील त्या गंभीर, तटस्थ राहणाऱ्या समकालीन विद्यार्थ्यांचं स्मरण झालं. तेव्हा सुकुमार राय यांचा मुलगा म्हणून तो अधिक प्रसिद्ध होता. ज्यांच्या विलक्षण लेखणीने 'आबोल ताबोल' सारख्या मनोहारी पुस्तिकेची रचना केली, त्यांचे पुत्र सत्यजीत ह्यांचं आपलं असं एक मित्रमंडळ होतं. समरेंद्र, दिनकर कौशिक, अमिताभ गौरे. त्यातला प्रत्येक सदस्य प्रखर टीकाकार होता. नाटक असो वा साहित्य सभा, विद्यार्थिनी तर घाबरून असत की केव्हा ह्या मंडळींची ती जहाल लेखणी आपल्या हस्तलिखित पत्रिकेत त्यांचा खातमा करेल नेम नाही! इतक्या वर्षांनंतर जेव्हा आम्ही भेटलो तेव्हा वाटलं भूतकाळातील त्या सुखद आश्रम प्रवासाच्या असंख्य स्मृती आमच्याजवळ आहेत बोलायला, पण वेळच कमी आहे. "आपण सगळ्यांनी जीवनात जे काही मिळवलं आहे ती आश्रमाचीच देणगी आहे." त्यांनी म्हटलं आणि एकदम हेच उद्गार दुसऱ्या दिवशी उच्चारले सुचित्रा मित्र यांनी, जी सुचित्रा आज रवींद्र संगीताची प्रख्यात सुरेल गायिका आहे, देशविदेशात जिने रवींद्र संगीताच्या मधुर लहरी पोचवल्या आहेत, आताही आपल्या प्रवासी पुत्राकडे मधून मधून जाऊन रवींद्र संगीताचे, संगीत समारोहांचे आयोजन करत असते. एवढंच नाही तर मुंबईतही त्यांनी रवींद्र संगीताचे वर्ग सुरू केले आहेत. मलाही आज आठवतं, ती जेव्हा पहिल्यांदा आश्रमात आली तेव्हा कलकत्त्याच्या पार्श्वभूमीवर आश्रमाच्या सरळ साध्या जीवनात रुळायला थोडा वेळ लागला होता. त्यांचे वडील सौरींद्र मुखोपाध्याय बंगालचे जाने माने साहित्यिक होते.

त्यांच्या दोन मुलींपैकी एकीने एका विदेशी माणसाशी विवाह केला होता. दोन वेण्या घातलेली सुचित्रा जेव्हा वसतीगृहात आली तेव्हा काही क्षणातच तिचा रुबाब आणि आवाज यांच्यावर आश्रमाने शिकामोर्तब केलं.

इतक्या वर्षांनी भेटल्यावर आम्हाला दोघींना एकदमच आश्रमातील ती संध्याकाळ आठवली जेव्हा रांगामाटीच्या एका शिळेवर बसून मी तिला एक मोहक पहाडी लोरी शिकवली होती. “भौ मेरो घुंगराली भौ, भौ मांगन छौ चीनी आहा.” थेट पहाडी उच्चारत आणि अशा कौशल्याने तिने तीच लोरी म्हटली होती की मी चकितच झाले. इतक्या वर्षांनंतरही तिला ती लोरी आठवते आहे. मला ऐकवू लागली तेव्हा मनात पुन्हा एकदा तीच तरुणाईची उल्हसित झलक तरंगून गेली.

तिसरी सहाध्यायिनीसुद्धा फिल्मोत्सवाच्या त्या रंगीत गर्दीतच भेटली. अनेक चेहरे पाहात होते. शशी कपूर, जैनिफर, कुणाल, सुचित्रा सेन, वसंत चौधरी, सौमित्र चॅटर्जी, पण तो चेहरा कुठे होता जो मी शोधत होते. मी तर तिला फोनवर सांगितलं होतं की मी समारंभात येईन, तू पण येत आहेस, बघू या कोण कुणाला प्रथम ओळखतं ते! जाणू तर जाणण्यात कोण आधी जिंकतं ते!

त्या भरागच्च गर्दीत तिने आपल्या साडीचा पदर खांद्यावरून खेचला आणि पाठीमागेच बसलेल्या आपल्या पतीला काहीतरी सांगून ती हसली आणि त्या हसण्यावरूनच मी तिला ओळखले आणि शोधाच्या गोफणीचं रबर ताणलं, ‘नुकू!’ आणि तिने येऊन मला मिठीच मारली.

“या नावाने मला हाक मारणारे आता कोण उरलंय? आणि तुझ्या आवाजाचा मुरका ओळखण्यात मी कधी चुकणार नाही.” अरुंधती देवी असं ऐकण्याची सवय पडलेल्या कानांची स्मरणशक्ती विस्मरणात गेलेलं नुकू ऐकल्याबरोबर डोळ्यांपेक्षाही अधिक तीव्र असल्याचं सिद्ध झालं. समोरासमोर बसूनही नजर एक दुसऱ्याला ओळखू शकत नव्हती. त्यात भूतकाळातील एका लहानशा संबोधनाने चैतन्य जागलं.

बंगालची प्रसिद्ध चित्रपट अभिनेत्री, निर्देशिका अरुंधती देवी, जिने अभिनय आणि दिग्दर्शन दोन्हीत सारखीच प्रसिद्धी प्राप्त केली, देशविदेशात फिरली आणि आज उतरलेल्या तब्येतीनेही पराजित झाली नाहीये. “तू मला तुझी कादंबरी

पाठव, मी त्यावर फिल्म बनवीन.” तिने माझा हात धरून म्हटलं. मी त्या अंधारलेल्या प्रेक्षागृहातही तिचा चेहरा पाहू शकत होते. किती आश्चर्याची गोष्ट होती की इतक्या वर्षांनंतरही त्या तिच्या हिरवट निळसर डोळ्यांचं तेज जसंच्या तसं होतं. तिच्या मोहक स्मितात अजूनही तोच आकर्षकपणा होता, जो एकेकाळी आश्रमातील सौंदर्य रसिक विद्यार्थ्यांची हृदयं काबीज करून आपल्या मुठीत ठेवण्यास समर्थ होता.

आचार्य क्षितीमोहन सेन यांच्या परिवाराला भेटणं हे माझ्या कलकत्ता प्रवासाचं सर्वाधिक आनंददायक पर्व होतं. त्यांची सून अणिमा, आज तिला पाहिलं तर प्रथम ओळखलंच नाही. “खूप दिवसांपासून बरं वाटत नाहीये, त्यात नीलिमाच्या पतीच्या अकस्मात निधनाने एकदम तुटल्यासारखं झालंय.” तिचे डोळे भरून आले. नीलिमा, तिची छोटी बहीण रवींद्र संगीताची प्रख्यात गायिका आहे.

दुसऱ्या मैत्रिणीला पाहिलं तर मन अधिकच खिन्न झालं. मोठ्या मोठ्या डोळ्यातील पाणीदार सागर सुकून गेला होता. पाठीवर पावसाळी मेघासारखे रुळणारे तिचे कुरळे काळे केस आकसून आता सुपारीएवढ्या अंबाड्यात मावले होते. काही दात पडले होते त्यामुळे गालफडं बसली होती. मी तिला पाहून अवाकच झाले, “काय, काय झालंय तुला, एकदम वयस्कर झालीस!”

एक कोमेजलेलं हसू उत्तरादाखल देऊन ती गप्प बसून राहिली. हळुहळू संयमाचा बांध फुटला. पोलिसांची गोळी लागून प्रथम लहान भाऊ गेला, स्वतंत्रता संग्रामातील बहुधा तो सर्वात लहान सेनानी. पती मिळाला तो भयंकर संशयी, तिला आठ मुलांची माता बनवून, दीर्घ वैवाहिक जीवनात विष कालवून त्याने तिला पुन्हा एक प्रकारे अध्यातच सोडून दिलं. तरीही वैधव्याशी झगडत तिने मुलांना चांगलं शिक्षण दिलं. “एका मुलीने स्वतःच एका चांगल्या घरातील मुलाबरोबर नातं जुळवलं पण त्यालाच कॅन्सरने हिरावून नेलं. एका मुलाला नशेच्या गोळ्यांची चटक लागली, एकाने ख्रिश्चन मुलीबरोबर लग्न केलं आणि सगळ्यांपासून वेगळा झाला.कधीतरी वर्ष सहा महिन्यांनी येतो आणि मलाच आरडाओरडा करून बोलून निघून जातो. दुसरी मुलगी होटेलमध्ये रिसेप्शनिस्ट झाली होती पण होटेलच्या कुणा नोकराबरोबर पळून गेली. आता आश्रमाच्या स्मृती हाच माझा एकमात्र आधार, ठेव आहे.”

१९. गुरु गोविंद दोऊ खडे

श्री प्रभातकुमार मुकर्जी, चांगले आठ वर्ष माझे शिक्षक होते. त्यांच्या निधनाचा समाचार ऐकला तेव्हा खूप वर्षांच्या अंतराळाला भेदून त्या सौम्याकृती गुरुचा चेहरा डोळ्यासमोर उभा राहिला. जसे काही आजही त्याच स्नेहभऱ्या दृष्टीची शिंपण करत रागावताहेत, "काय हा मूर्खपणा, काहीही अभ्यास करून नाही आणला." आता कधी कधी वाटतं खरंच किती मूर्खपणा केला होता मी! अशा दुर्लभ गुरुजनांकडून शिकण्याची संधी व्यर्थ घालवली. अज्ञानाने त्यांच्या वर्गातून पळून जाण्याचा केलेला अविवेकी प्रयत्न आज त्याबद्दल पश्चात्ताप वाटून खिन्न करून टाकतो. किती वेळा त्यांच्याकडून रागावून घेतलं आणि किती वेळा सगळ्या वर्गातल्या विद्यार्थ्यांसमोर तासभर कान पकडून उभं राहण्याचं दुर्लभ सुख भोगलं. वर्गही असा की वरून तापणारं ऊन, त्यापेक्षा जास्त तापलेली जमीन, बसायला खुर्च्या नाहीत की भोवती भिंती नाहीत. दगडाचेच गोलाकार बेंच, त्यावर परसलेल्या श्रीनिकेतनी आसनांसमोर लावलेला फळा आणि डस्टर घेतलेले प्रभात मुकर्जी.

आज 'देश' पत्रिकेमध्ये छापलेला त्यांचा नवीन फोटो पाहते तेव्हा वाटतं हे तर प्रभातदा नाहीतच, परंतु पुन्हा त्या तीक्ष्ण दृष्टीमध्ये तेच प्रभातदा गवसतात जी दृष्टी आम्ही ओळखत होतो. तेव्हा त्यांच्या फ्रेंच दाढीचा एकही केस पांढरा झालेला नव्हता, केस कुरळे, कधी सदऱ्यावर शाल तर कधी बंद गळ्याचा कोट. बुद्धिमान चेहऱ्यावर उठून दिसणारी नासिका, ओठांवर सतत नाचरं हसू, थोडी आतल्या बाजूला घुसलेली दंतपंक्ती हे त्यांचं दर्शनी व्यक्तित्व म्हातारपणात आणखी मोहक होऊन उठलं होतं. कुणीतरी लिहिलं होतं की प्रभात मुकर्जींनी केवळ रवींद्रनाथांची शिक्षणप्रणालीच ग्रहण केली नाही तर त्यांच्या आकृतीलाही धारण केलं होतं. खरोखर एकदा एका बाजूने पाहिलं तर मला वाटलं आश्रमाच्या प्रार्थनासभेत बसलेल्या गरुदेवांनाच पहात आहे. तशीच काळी टोपी, तीच पांढरी शुभ्र दाढी, मोठे केस आणि तसाच अंगरखा. आश्रमापासून दीड मैल दूर भुवनडांगा गावात त्यांचं स्वतःचं घर होतं. त्यांची सहधर्मचारिणी सुधामयी, ही त्या काळचे प्रसिद्ध ब्राह्म दार्शनिक सीतानाथ तत्त्वभूषणांची मुलगी. बोलपूर बालिका

विद्यालयाची स्थापना त्यांनी केली होती. त्या एका योग्य पतीची सुयोग्य पत्नी होत्या. त्यांचा सगळ्यात लहान मुलगा चित्प्रिय माझ्याच वर्गात होता, त्यामुळे त्यांनी मला नेहमी मुलीसारखंच मानलं, माझ्यावर मी अबंगाली असल्यामुळेही त्यांचा विशेष लोभ होता. आश्रमातील गुरुजनांचा हा एक विशेषच होता की वेगवेगळ्या प्रांतातून आलेल्या विद्यार्थ्यांकडे ते विशेष आस्थेने लक्ष देत. सुधादी म्हणायच्या, “वा, किती दुरुन आली आहे ही लेक, हिमालयाची कन्या आणि नावही गौरा आहे.” माझ्या ह्या क्वालिफिकेशनने मला त्या गुरुगृहात अनायासे प्रवेश मिळवून दिला.

प्रभातदा एक विलक्षण गुरु होते. ते आम्हाला इतिहास शिकवत पण नेहमीच इतिहासाचा परीघ पार करून ते आपल्या भूतकाळातील स्मृतींचा पेटारा आमच्यासमोर खुला करून ठेवत. “अरे, पानीपतच्या युद्धाच्या नीरस तारखा तर घरी पण पाठ करू शकाल, आता ऐका ‘वाल्मिकी प्रतिभा’मध्ये अमिता ठाकूर कोण झाली होती, लाल साडीत एकदम अग्निज्वाला!” एकदा कुणा विद्यार्थ्याला आपल्या वर्गात हरवल्यासारखे आकाशात शून्य दृष्टीने पाहताना पकडलं तर भाषणाचा ओघ एकदम थांबलाच. त्या विद्यार्थ्याच्या समोर जाऊन उभे राहिले आणि कठोर स्वरात गर्जना केली, “काय हो विश्वामित्र, आज कोणती मेनका आकाशातून अवतरते आहे?” आणि मग त्या हतभाग्याच्या डोक्यावर मधोमध प्रभातदांचा ‘टेक्का’ पडलाच. ते मारत कमी पण मोठा अपराध झाल्यावर त्यांचा तो कुख्यात टेक्का पडायचा, मेंदूपासून पोटाच्या आतड्यापर्यंत सणक जायची. हात उलटा करून अर्धवट मिटलेल्या मुठीतील दोन बोटांच्या हाडांचा असा कठीण प्रहार व्हायचा, त्याचं नाव आम्ही ठेवलं होतं टेक्का. आज हा त्या टेक्क्याचा प्रताप आहे की आलोचकांच्या लहान मोठ्या टेक्क्यांना माझी लेखणी अवज्ञा करून दूर झटकू शकते.

एकदा त्याचा पुत्र चित्प्रिय, त्याच्या निरागस सुंदर चेहऱ्यावरून आम्ही त्याला बेबी म्हणून पुकारत असू, त्याने वर्गातच मला पिन टोचली. मी लगेच प्रभातदांकडे चुगली केली. त्याला टेक्का तर पडलाच, वर भर वर्गात माफी मागायला लावली. त्यांचा मोठा मुलगा देवप्रिय माझ्या मोठ्या भावाच्या वर्गात होता. पुढे त्याने रिझर्व बँकेत उच्च पदावर विराजमान होऊन खूप यश मिळवलं, देश विदेशात

प्रवास केला परंतु तो आश्रमातील सगळ्यात विनम्र आणि शांत विद्यार्थी होता. त्यापेक्षा मोठा सत्यप्रिय आश्रमाचा सुरेल गायक होता. त्याने गायलेलं

सकाले आठटा बाजे
पांचटा कैनो बाजे ना
ओ बाबूजी - बाबूजी

हे गाणं आश्रमाचं फर्माईशी गाणं बनलं होतं. पित्याच्या कठोर अनुशासनाच्या चाबकाने त्यांच्या मुलांनाच नाही तर त्यांच्या असंख्य विद्यार्थ्यांनाही सदैव असं अभ्यासाशी जोडलेलं ठेवलं की, आमच्या प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्यांच्या व्यक्तिगत अभिज्ञतेची न मिटणारी मुद्रा अंकित झाली.

रवींद्रनाथांनी आश्रमाच्या 'गुरुपत्नी'ला दुरुन दुरुन रत्नं आणून सजवलं होतं. त्यांनी श्री हरिचरण बंदोपाध्यायांना आणलं, बंगीय शब्दकोशाच्या रचनेसाठी. श्री. विद्युशेखर शास्त्री आले. संस्कृत, पाली तसेच तिबेटी ग्रंथांची रचना करण्यासाठी. हजारीप्रसाद द्विवेदी आले हिंदीची जबाबदारी सांभाळण्यासाठी, प्रभात मुकर्जी आले भारत आणि विश्वसंस्कृतीच्या संयोगाची रूपरेखा तयार करण्यासाठी, तर प्रभातदा जातीय शिक्षा परिषदेतून शिक्षण घेऊन आले होते.

विश्वभारतीच्या स्थापनेच्या मुळाशी तत्कालीन इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण देण्याविषयी घोर नाराजी होती. रवींद्रनाथांनी आपला प्रसिद्ध लेख 'शिक्षार हेर फेर'मध्ये ही भावना स्पष्ट केली होती. मी विचार करते, आज नवीन शिक्षणपद्धतीचे रोज नवे नवे उपाय सुचवताना आम्ही थकत नाही, खरं म्हणजे आमच्या शिक्षणतज्ञांनी या लेखाचं पुन्हा पुन्हा वाचन केलं पाहिजे. रवींद्रनाथांनी त्यात लिहिलं होतं की, इंग्रजांकडून प्रचलित केलेली शिक्षणाची व्यवस्था, भारतीय संस्कृतीच्या मुळावरच घाला घालत आहे. देश, समाज, मनुष्य यांना मनुष्यापासून विभक्त करत आहे. ही घोकंपट्टीवर आधारित पद्धती डिग्री मिळविण्यासाठी भलेही सहायक असेल पण उंबरठा ओलांडून जीवनात आमच्या आत ती प्रवेश करू शकत नाही.

अशा काळातच प्रभात कुमार मुकर्जी रवींद्रनाथांचे उजवे हात बनले. जेव्हा तरुण प्रभातदा आश्रमात आले तेव्हा गुरुदेवांनी प्रार्थना सभेत त्यांचा परिचय या शब्दात करून दिला होता, "आज आपल्या या नवीन आश्रमवासीने येऊन मला

म्हटलं की आज माझा जन्मदिवस आहे, मी आज वयाची अठरा वर्ष पुरी केली. या नवीन अतिथीच्या यौवनकाळाचा आरंभ होतोय आणि माझा या प्रौढवयाच्या प्रांतात! या दोन सीमांच्या मधला काळ किती प्रदीर्घ वाटतो आहे. मी आज जिथे उभा आहे, तिथून त्याच्या वयाची ही अठरा वर्ष मोजमाप केल्यावर वाटतं, तो माझ्यापासून किती दूर उभा आहे. त्याच्या आणि माझ्या वयाच्यामध्ये किती समृद्धी होईल, किती पिके पिकतील, किती कापली जातील, किती समृद्धी, किती अकाल वाट पहात असतील माहीत नाही!”

मध्ये काही काळ प्रभातदा आश्रम सोडून गेले होते. १९१८मध्ये ते पुन्हा पाठभवनचे शिक्षक म्हणून आले. तसेच विश्वभारतीच्या ग्रंथालय प्रमुखाचा पदभारही त्यांनी सांभाळला. तेव्हापासून १९५४ पर्यंत प्रभातदा विश्वभारतीच्या विशाल केंद्रीय ग्रंथागाराचं संयोजन करण्यात गुंतलेले होते.

त्यांचं ज्ञान अद्भूत होतं. कुठलं पुस्तक कुठे ठेवलेलं आहे, कोणतं आम्ही वाचलं पाहिजे, कोणतं पुस्तक किशोरवयीन मेंदूला अयोग्य आहे सगळं त्यांना माहीत होतं.

मला आठवतं आहे तेव्हा मी बी.ए.च्या इंग्रजी ऑनर्सची विद्यार्थिनी होते. तेव्हा जेम्स जायसच्या युलिसिसची खूप चर्चा होती. आमच्या वसतीगृहातील काही विदेशात शिकलेल्या विद्यार्थिनींनी त्याची मोठ्ठी प्रशंसा केली. मी पण ते आणण्यासाठी लायब्ररीत गेले. त्या काळात सत्य मुकर्जी लायब्ररीयन होते. आजची रवींद्र संगीताची प्रसिद्ध गायिका कनिकादेवीचे वडील सत्यदा पुस्तकं देण्याबाबत खूप उदार होते. परंतु त्या दिवशी नेमके प्रभात दा ग्रंथपालाच्या खुर्चीवर विराजमान होते. “काय देवी, कोणतं पुस्तक पाहिजे?” मी नाव सांगितलं तर उसळलेच, “कुणी सांगितलं तुला हे पुस्तक वाचायला? पळ, पळ.” एवढंच नाही दुसऱ्या दिवशी त्यांनी वर्गात पुन्हा तासभर उभं केलं, “ही तर मेमसाबच झाली, आज युलिसिस वाचेल, उद्या सिगरेट पिईल.” शरमेने माझी मान खाली गेली, मी रडवेली झाले. नंतर मग बहुधा चित्रप्रियनेच सुधादीकडे माझ्या त्या सार्वजनिक अपमानाची चुगली केली. त्यांनी दुसऱ्याच दिवशी मला बोलावणं पाठवलं. आपण केलेले स्वादिष्ट लाडू खिलवले आणि प्रभातदांना रागावल्या. “छिः, छि, अशा मोठ्या, वयात आलेल्या मुलीला सगळ्यांसमोर असं उभं का केलंत?”

आज त्या प्रेमळ गुरुंचं स्मरण करते तेव्हा वाटतं त्या दिवशी त्यांनी माझे कान पकडून मला वर्गाबाहेर काढलं असतं तरी ती माझ्या जीवनातील सगळ्यात सुखद स्मृती असती.

आपल्या विद्यार्थी विद्यार्थिनींची कल्पनाशक्ती, अनुभवक्षमता बघता बघता मापण्यात ते तरबेज होते. इतिहास, भूगोल त्यांचे प्रिय विषय होते. हे विषय त्यांच्याकडून शिकण्याचं भाग्य ज्यांना मिळालं तेच त्या विलक्षण गुरुची महत्ता समजू शकतील. त्या शिक्षणाच्या निमित्ताने ते ज्या सहजतेने आमचा सर्व मानवजातीशी परिचय घडवायचे, एवढंच नाही, पावलो पावली आम्हाला पडलेल्या मर्यादांना उसवत, देशाच्या चैतन्यशीलतेबाबत आम्हाला जागरूक करत, ज्या कौशल्याने आम्हाला एका विशाल मानव समाजाशी जोडत, तशी योग्यता आज किती गुरुजनांकडे राहिली आहे?

खूप वर्षांनी त्यांचा ह्या युगातील शिक्षा पद्धतीविषयी एक लेख वाचला होता. "गेल्या पन्नास वर्षात बंगाल इंग्रजी शिक्षणात निपुण झाला आहे. गेलेल्या शतकातील शेवटच्या टप्प्यात पोचून आज समाज अवलोकन करू इच्छितो की त्याने काय मिळवलं आहे, काय गमावलं आहे. समाज जीवनाच्या लाभाचे, हानीचे हिशेब जुळवल्यावर आज दिसतं की आम्ही बाहेरून आणि आतून दोन्ही बाजूने दिवाळखोर आहोत. विदेशियांबरोबर दीर्घकालीन संघर्षामुळे आणि संपर्कामुळे एक प्राचीन देश आपल्या संपूर्ण संपदेपासून वंचित झाला आहे. सगळी संस्कृतीच आज भ्रष्ट झाली आहे, देश सम्मोहित आहे, आत्मविस्मृत आहे, त्याची दृष्टी मोहग्रस्त आहे. युरोपियनांच्या बाह्यरूपाचं हे दरिद्री, कंगाल रूप आहे, परकीयांची वाणी त्याच्या कंठाचे आभूषण बनली आहे, त्याच्यासाठी गर्वाचा विषय बनली आहे."

हे शब्द त्या शिक्षण गुरुचे आहेत ज्यांनी कोणत्याही कॉलेजचं ॲकेडेमिक शिक्षण घेतलं नाही, तरीही त्यांनी अनेक पुस्तकं लिहिली, खूप प्रसिद्धी मिळवली. प्रतिभेचे रत्नपारखी रवींद्रनाथच अशा अनोख्या, अप्रतिम रत्नाची निवड करू शकत होते.